

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Πτυχιακή Εργασία
«Σχεδιαστικές Αναπαραστάσεις του Θεού από Παιδιά Σχολικής Ηλικίας»

Όλγα Μαρία Αλεξίου

Επιβλέποντες καθηγητές: Φωτεινή Μπονώτη
Κωνσταντίνος Μάγος

Βόλος 2020

Εξώφυλλο:

Σχέδιο κοριτσιού 10 ετών.

Στο κέντρο της ζωγραφιάς, απεικονίζεται ο χαρούμενος Θεός με τη Βίβλο στο χέρι. Ο Θεός, βρίσκεται μέσα σε έναν κύκλο όπου επικρατεί μια ηλιόλουστη μέρα. Έξω από αυτόν, επικρατεί έναστρο νύχτα, ενώ στο κάτω μέρος της σελίδας έχει σχεδιαστεί πράσινο χορτάρι.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	4
Πρόλογος.....	5
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	7
1.1 Η υπόθεση της Ετοιμότητας.....	7
1.2 Η υπόθεση του Ανθρωπομορφισμού.....	8
1.3 Αντιλήψεις για το Θεό.....	9
1.3.1 Χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο Θεό από τα παιδιά.....	9
1.3.2 Αντιλήψεις ενηλίκων για το Θεό.....	14
1.3.3 Σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις παιδιών, γονέων και εκπαιδευτικών....	15
1.4 Πολιτισμικές διαφορές στην εικόνα του Θεού.....	18
1.5 Το σχέδιο ως μέσο διερεύνησης της εικόνας του Θεού.....	21
1.6 Εκφραστικές τεχνικές.....	22
1.6.1 Εκφραστικές τεχνικές στο σχέδιο.....	23
1.6.2 Εκφραστικές τεχνικές για την απεικόνιση συναισθημάτων.....	24
2. ΜΕΘΟΔΟΣ.....	25
2.1 Σκοπός της παρούσας έρευνας.....	25
2.2 Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις.....	26
2.3 Το δείγμα της έρευνας.....	27
2.4 Διαδικασία.....	28
2.5 Κωδικοποίηση δεδομένων.....	30
3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	32
3.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό όπως απορρέουν από τα σχέδιά τους..	32
3.1.1 Η μορφή του Θεού.....	32
3.1.2 Το μέρος που ζει ο Θεός.....	37
3.1.3 Τα συναισθήματα του Θεού.....	38
3.1.4 Η χρήση χριστιανικών συμβόλων στα σχέδια.....	40
3.2 Οι αντιλήψεις και οι πρακτικές των παιδιών όπως απορρέουν από τα ερωτηματολόγια.....	42
4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	44
4.1. Συζήτηση.....	44
4.2 Γενική αποτίμηση της έρευνας.....	44
4.3 Περιορισμοί της έρευνας.....	46
4.4 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.....	47
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	48
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	52

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας έρευνας, ήταν να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των παιδιών για τον Θεό. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα συμμετείχαν αγόρια και κορίτσια, από την ηλικία των 5 έως 13 ετών από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδος, κυρίως όμως από την περιοχή της Καστοριάς. Από κάθε συμμετέχοντα/ουσα, ζητήθηκε να σχεδιάσει τη μορφή του Θεού και έπειτα να απαντήσει σε ένα σύντομο ερωτηματολόγιο. Τα ευρήματα, έδειξαν ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο Θεός έχει ανθρώπινη μορφή και είναι άνδρας. Ακόμη, πολλά παιδιά χρησιμοποίησαν στα σχέδιά τους χριστιανικά σύμβολα (φωτοστέφανο, Βίβλος, ράβδος, μανδύας, σταυρός) σε συνδυασμούς αλλά και μόνα τους. Επιπλέον, όσον αφορά το μέρος που τοποθετούσαν το Θεό, τα περισσότερα παιδιά δεν τοποθέτησαν κάπου το Θεό ενώ στα ερωτηματολόγια, η πλειοψηφία απάντησε ότι ζει στον ουρανό. Τέλος, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ζωγράφισε έναν χαρούμενο Θεό.

Λέξεις κλειδιά: Θεός, παιδικό σχέδιο, ανθρωπομορφισμός, αναπαραστάσεις.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό, είναι ένα αρκετά περίπλοκο και δύσκολο θέμα. Αυτό, διότι, η προσέγγιση των παιδιών είναι ένα απαιτητικό εγχείρημα και πόσο μάλλον η διερεύνηση της εικόνας που έχουν σχηματίσει για τον Θεό (Pittis, 1977). Οι πεποιθήσεις και οι αντιλήψεις των παιδιών, μπορεί να επηρεάζονται από την σχέση που έχουν με τους γονείς τους, από πολιτισμικούς παράγοντες αλλά και από το φύλο τους (Ladd, McIntosh, & Spilka, 1998. Morlguchl, Takahashi, Nakamata, & Todo, 2019. Pittis, 1977).

Η παρούσα έρευνα, εστιάζει κυρίως στον τρόπο με τον οποίον τα παιδιά στην Ελλάδα αναπαριστούν σχεδιαστικά το Θεό, και ειδικότερα αν τον σχεδιάζουν με συμβολική ή ανθρώπινη μορφή, εάν εντάσσουν χριστιανικά σύμβολα στα σχέδιά τους, αλλά και σε ποιο μέρος τοποθετούν τον Θεό. Η μεθοδολογία που ακολουθεί η έρευνα, βασίστηκε σε μια ευρύτερη ερευνητική προσπάθεια που πραγματοποιείται από το Πανεπιστήμιο της Λοζάνης υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt και η οποία στοχεύει στη σύγκριση των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων του Θεού από παιδιά που προέρχονται από διαφορετικές χώρες.

Στο πρώτο κεφάλαιο, αναφέρονται θεωρίες οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά, υιοθετούν και διαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους για το Θεό. Επιπλέον, αναφέρονται πορίσματα ερευνών που μελέτησαν την εικόνα που έχουν σχηματίσει τα παιδιά για το Θεό όσον αφορά το φύλο που του αποδίδουν, τις νοητικές ικανότητες που εκτιμούν ότι έχει αλλά και το μέρος στο οποίο θεωρούν ότι ζει ο Θεός. Παράλληλα, παρατίθενται απόψεις σχετικά με την επιρροή που μπορεί να έχουν οι γονείς και η σχέση μαζί τους, στο πώς τα παιδιά βιώνουν τον Θεό. Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι στόχοι της έρευνας, η

μεθοδολογία και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν όπως και ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται η παράθεση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, γίνεται σύγκριση των αποτελεσμάτων της έρευνας, με πορίσματα προηγούμενων ερευνών ώστε να επιβεβαιωθούν τυχόν συγκλίσεις και αποκλίσεις. Τέλος, αναφέρονται οι περιορισμοί της έρευνας, όπως και οι προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα της πτυχιακής μου εργασίας, κυρία Φωτεινή Μπονώτη, για την πολύτιμη καθοδήγηση της, καθώς και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας. Έχοντας ένα ερευνητικό εγχείρημα το οποίο δύσκολα προσεγγίζεται, μου παρείχε συνεχή στήριξη και χρήσιμες συμβουλές. Θα ήταν μεγάλη παράλειψη, να μην ευχαριστήσω και τον κύριο Κώστα Μάγο, που ως συνεπιβλέπων της εργασίας ήταν πάντα πρόθυμος να βοηθήσει. Τέλος, τίποτα δεν ήταν το ίδιο χωρίς τη μεγάλη προθυμία, για συμμετοχή, που έδειξαν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, όπως και οι οικογένειές τους.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Σε αυτό το κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στις θεωρητικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τον τρόπο με τον οποίον, σχηματίζουν τα παιδιά τις αντιλήψεις για το Θεό. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα ευρήματα ερευνών που έχουν εξετάσει την εικόνα του Θεού στα παιδιά αλλά και στους παράγοντες που την επηρεάζουν. Το θέμα του Θεού αποτελεί ένα αρκετά περίπλοκο ζήτημα, όπως φαίνεται και παρακάτω, και είναι δύσκολα προσεγγίσιμο, κυρίως όταν συμμετέχουν στην έρευνα παιδιά.

1.1 Η υπόθεση της Ετοιμότητας.

Οι Barrett και Richert (2003) υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια σχετική ευκολία στο να σχηματίσουν τα παιδιά αναπαραστάσεις του Θεού, καθώς αυτά κατέχουν τις σχετικές θεμελιώδεις εννοιολογικές δομές που προσδιορίζονται από δύο χαρακτηριστικά. Πρώτον, διαθέτουν ένα γνωστικό μηχανισμό ο οποίος δεν είναι αποκλειστικά αφιερωμένος στην πληροφόρηση της κατανόησης των ανθρώπων. Η επεξεργασία των εννοιών του Θεού πραγματοποιείται από ένα γενικευμένο μηχανισμό, που είναι αρκετά ικανός ώστε να αναπαραστήσει τόσο ανθρώπινους παράγοντες όσο και κάθε μη προβλέψιμο δράστη, όπως είναι ο Θεός ή άλλα μεταφυσικά πλάσματα. Δηλαδή, μέσω του μηχανισμού αυτού παρατηρείται κάποια ευελιξία στο να αποδίδονται στο Θεό διάφορες ιδιότητες, όπως της παντογνωσίας και της παντοδυναμίας, τις οποίες όμως δεν έχει ο άνθρωπος. Επομένως, όσον αφορά τα παιδιά, αρκετές υπερφυσικές ιδιότητες δεν επιβάλλουν αδικαιολόγητα εννοιολογικά βάρη και δίνονται με ευκολία από τα παιδιά στο Θεό. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του γνωστικού εξοπλισμού των παιδιών το οποίο είναι υπεύθυνο για τις έννοιες του Θεού είναι η εξ ορισμού υπόθεση ότι πολλές υπεράνθρωπες ιδιότητες αποτελούν κανόνα. Παραδείγματος χάριν, όταν κάτι ταυτοποιείται ως μη προβλέψιμος δράστης, η υπόθεση, η οποία είναι προκαθορισμένη, ενός τρίχρονου παιδιού είναι ότι δράστης

αυτός έχεις υπεράνθρωπες δυνάμεις όπως είναι οι αλάνθαστες πεποιθήσεις. Οι έννοιες του Θεού προσλαμβάνονται εύκολα, διότι αντί να καταπατούν τις προκαθορισμένες πεποιθήσεις τις εκμεταλλεύονται. Η υπόθεση της ετοιμότητας, γίνεται σαφέστερη όταν αντιπαραβάλλεται με την πιο συμβατική υπόθεση, για τον τρόπο με τον οποίον τα παιδιά σκέφτονται και αντιλαμβάνονται το Θεό, δηλαδή την υπόθεση του ανθρωπομορφισμού που περιγράφεται παρακάτω (Barrett & Richert, 2003).

1.2 Η υπόθεση του Ανθρωπομορφισμού.

Η υπόθεση του ανθρωπομορφισμού έχει απασχολήσει αρκετά τους ψυχολόγους, ιδιαίτερα τους τελευταίους δύο αιώνες. Σύμφωνα με το Χριστιανισμό, που αποτελεί μία από τις επικρατέστερες θρησκευτικές θεωρίες, η υπόσταση του Θεού, όπως την αντιλαμβάνεται το παιδί στην αρχή της ζωής του είναι ένας άνθρωπος που ζει στον ουρανό. Όσο όμως μεγαλώνει το παιδί, αντιλαμβάνεται διαφορετικά το Θεό κυρίως ως κάτι άυλο με στοιχεία παντογνωσίας και παντοδυναμίας (Barrett & Richert, 2003). Ο Piaget (Piaget 1929, οπ. αναφ. στο Barrett & Richert, 2003) θεώρησε πως οι πεποιθήσεις των νεαρών παιδιών, για το Θεό, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις απόψεις των γονιών τους. Βέβαια, η παραπάνω άποψη δεν ήταν η μοναδική, καθώς αργότερα διατύπωσε ο Freud την άποψη του σχετικά με τη σύνδεση παιδιού- γονιού και Θεού. Τόσο ο Freud, όσο και Piaget, είχαν εκφράσει δύο αρκετά διαφορετικές απόψεις για την παραπάνω σχέση. Πιο συγκεκριμένα, ο Freud (Freud 1927, όπ. αναφ. στο Barrett & Richert, 2003), υποστήριξε ότι *«ο Θεός είναι ένας παρένθετος γονέας που δημιουργεί στο παιδί άγχος»* ενώ από την άλλη ο Piaget θεώρησε πως *«τα παιδιά εκμεταλλεύονται τις γνωστικές τους δομές για να κατασκευάσουν αναπαραστάσεις για τον κόσμο»* (Barrett & Richert, 2003).

Με βάση την αναπτυξιακή θεωρία του Piaget τα παιδιά στο προενοιολογικό στάδιο, δεν έχουν την ικανότητα να σκεφτούν λογικά καθώς ακόμα δεν έχουν κατακτήσει τη συμβολική έννοια της γλώσσας και των μεταφορών. Αυτό κατακτάτε στο επόμενο αναπτυξιακό στάδιο, αυτό της λογικής σκέψης (Feldman, 2009). Οι απόψεις του Piaget (Piaget 1929, όπ. αναφ. στο Barrett & Richert, 2003) διαμορφώθηκαν με βάση δύο παρατηρήσεις του. Πρώτον, επεσήμανε ότι τα παιδιά στην ηλικία των επτά ετών έχουν την αντίληψη ότι ο κόσμος έχει δημιουργηθεί από τον ανθρώπινο παράγοντα, κάτι που ονόμασε «παιδικό τεχνητισμό». Δεύτερον, υποστήριξε ότι παιδιά μικρότερα των επτά ετών πιστεύουν ότι οι μεγάλοι άνθρωποι είναι παντογνώστες και παντοδύναμοι αλλά όχι ο Θεός. Για τα παιδιά αυτής της ηλικίας, ο Θεός είναι κάποιος που μένει ψηλά στα σύννεφα χωρίς να έχει ιδιαίτερες ικανότητες, δηλαδή να είναι πανταχού παρών αλλά και παντογνώστης. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά αποκτούνται αργότερα, στην ηλικία των δώδεκα ετών και έπειτα αφού τα παιδιά έχουν περάσει στο στάδιο της αφηρημένης σκέψης (Barrett & Richert, 2003).

Η θεϊκή υπόσταση, όσο μεγαλώνουν τα παιδιά, αποκτά όλο και λιγότερο ανθρωπομορφικό χαρακτήρα. Δηλαδή, στο στάδιο της αφηρημένης σκέψης τα παιδιά δίνουν στο Θεό, παντογνωσία και παντοδυναμία, στοιχεία δηλαδή που παίρνουν κυρίως από τις απόψεις των γονέων τους και των ενηλίκων που υπάρχουν γύρω τους. Άρα, η θεωρία των παιδιών για τον Θεό αρχίζει να μοιάζει με αυτή των μεγαλύτερων ανθρώπων (Lightfoot, Cole, & Cole, 2014).

1.3 Αντιλήψεις για το Θεό.

1.3.1 Χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο Θεό από τα παιδιά.

Αρκετές έρευνες, τις τελευταίες δεκαετίες εξέτασαν το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του Θεού. Με άλλα λόγια, οι ερευνητές προσπάθησαν να

εκμαιεύσουν πληροφορίες από τα παιδιά, σχετικά με το φύλο, τη μορφή, το χρώμα, την κατοικία, ακόμα και με την αντιληπτική ικανότητα του Θεού. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν από τους ερευνητές, ήταν κυρίως συνεντεύξεις, αλλά αξιοποιήθηκε και το σχέδιο, ζητώντας από τα παιδιά να ζωγραφίσουν το Θεό.

Όπως φαίνεται από έρευνα (Ladd, McIntosh, & Spilka, 1998) που έχει γίνει σχετικά με τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το φύλο του Θεού, τα παιδιά ηλικίας τριών με έξι και δώδεκα με δεκαοκτώ ετών, φαντάζονται και συνηθίζουν να σχεδιάζουν έναν ουδέτερου γένους Θεό. Αντίθετα, τα παιδιά από επτά μέχρι έντεκα ετών φαντάζονται έναν αρσενικού γένους Θεό. Όσον αφορά, το ποιο φύλο επιλέγουν τα κορίτσια και τα αγόρια, τα αγόρια κάνουν έναν άφυλο Θεό, κυρίως στις μικρότερες ηλικίες, ενώ τα κορίτσια έναν άνδρα Θεό κάτι το οποίο ενισχύεται και από το παραδοσιακό μοντέλο. Παρόλα αυτά, υπήρξαν περιπτώσεις όπου ο Θεός ήταν γένους θηλυκού, όπως στην περίπτωση ενός κοριτσιού ηλικίας δώδεκα ετών, το οποίο στη ζωγραφιά της, φαντάζεται ως Θεό μια εσταυρωμένη γυναίκα (Ladd et al., 1998). Βέβαια, η γυναικεία φιγούρα, τις περισσότερες φορές, φαίνεται να επιλέγεται κυρίως από κορίτσια (Eshelman, Dickie, Merasco, Shepard, & Johnson, 1999).

Ένα ακόμα θέμα που έχει προβληματίσει, σχετικά με την εικόνα του Θεού από τα παιδιά, είναι κατά πόσο αυτά θεωρούν το Θεό παντογνώστη ή αν εκτιμούν ότι οι γνώσεις του περιορίζονται στο φάσμα της ανθρώπινης σκέψης. Σύμφωνα με έρευνα των Lane, Wellman και Evans (2010), στην ηλικία των 3 ετών τα παιδιά θεωρούν ότι ο Θεός έχει τις ίδιες γνωστικές ικανότητες με τους ανθρώπους. Σε έρευνα, ωστόσο, που έγινε από τους Barrett και Richert (2003), αρκετά παιδιά ηλικίας πέντε αλλά και τεσσάρων ετών, θεωρούσαν το Θεό ως παντογνώστη σε αντίθεση με κάποια ζώα αλλά και ανθρώπους.

Αντίστοιχα, σε έρευνα των Richert και Barrett (2005) βρέθηκε ότι τα παιδιά τείνουν να δίνουν στο Θεό από την ηλικία των πέντε ετών περισσότερη γνώση από ότι στον άνθρωπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελούν και οι έρευνες των Lane, Wellman, και Evans (2010, 2012) που πραγματοποιήθηκαν με παιδιά προσχολικής ηλικίας τα οποία απέδωσαν ευρύτερη γνώση στο Θεό όπως, σε έναν υπεράνθρωπο, δηλαδή έναν άνθρωπο με πιο εξελιγμένες ικανότητες. Ακόμη, βρέθηκε ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ζώα τα οποία έχουν πιο ανεπτυγμένες αισθήσεις, όπως είναι η κουκουβάγια που έχει ανεπτυγμένη όραση, έτσι και ο Θεός που έχει υπερφυσικές δυνατότητες μπορούν να πετύχουν περισσότερα πράγματα σε αντίθεση με τη μητέρα τους ή ένα κορίτσι. Αυτή η αντίληψη των παιδιών φαίνεται να κατακτάται στην ηλικία κυρίως των 5 ετών (Richert & Barrett, 2005).

Επιπρόσθετα, έχει υποστηριχθεί ότι τα παιδιά από την ηλικία των πέντε ετών, θεωρούν αλάνθαστο το νου του Θεού. Σύμφωνα με έρευνες παιδιά μικρότερα των τριών ετών δεν μπορούν να αποδώσουν λανθασμένες αντιλήψεις στο Θεό (Knight Sousa, Barrett, & Atran, 2004). Φαίνεται δηλαδή, πως μπορούν να αντιληφθούν την παντογνωσία του Θεού σε αντίθεση με την ικανότητα της πανταχού παρουσίας που εμφανίζεται σε μεγαλύτερες ηλικία (Morlguchl, Takahashi, Nakamata, & Todo, 2019. Nyhof & Johnson, 2017). Από την άλλη, κάτι που έρχεται να επιβεβαιώσει και τα παραπάνω είναι ότι τα παιδιά κρίνουν πως ναι μεν μπορεί ο Θεός να έχει ανθρώπινα όργανα, παρά ταύτα δεν έχει τις ανάγκες που έχουν οι άνθρωποι και τρέφεται διαφορετικά από αυτούς (Μακρής & Πνευματικός, 2011).

Μία ακόμα συναφής έρευνα διερευνά τις απόψεις παιδιών προσχολικής ηλικίας για το Θεό/Αλλάχ, καθώς στο δείγμα συμμετείχαν παιδιά που ασπάζονται είτε το χριστιανισμό είτε το μουσουλμανισμό. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά είχαν μπροστά τους ένα κουτί μπισκότων με πέτρες μέσα και μια χαρτοσακούλα που μέσα είχε

μπισκότα και έπρεπε να απαντήσουν στους ερευνητές, τι θα πίστευε ο Θεός και τι ένα παιδί στην ηλικία τους για το περιεχόμενό τους. Παιδιά που ήταν τριάμισι χρονών και ορθόδοξα, δεν έδωσαν αιτιολόγηση στην απάντησή τους ενώ κάποια έδωσαν εγωκεντρικές απαντήσεις. Βέβαια, δεν έλειψαν και τα παιδιά, σε μικρά ποσοστά, που ανθρωποποίησαν το Θεό αλλά και αυτά που τον θεώρησαν παντογνώστη. Τα μεγαλύτερα, ωστόσο, παιδιά έδειξαν μια τάση κατανόησης της ιδιότητας του Θεού και ανθρωπομορφοποιούσαν το Θεό σε μικρότερο ποσοστό. Από την άλλη, τα παιδιά που ασπάζονται τον Μουσουλμανισμό απέδωσαν σε μεγαλύτερο ποσοστό στο Θεό την ιδιότητα της παντογνωσίας, και αυτό ερμηνεύτηκε με βάση την έντονη παρουσία της θρησκείας στην καθημερινότητά τους (Αμέτ, Ραΐμ, Σουλεϊμάν Χασάν Ογλού, 2017).

Σε άλλη έρευνα (Vaden & Woolley, 2011), που πραγματοποιήθηκε στην Αμερική με παιδιά ηλικίας 4 έως 6 ετών, διερευνήθηκε κατά πόσο τα παιδιά που έχουν ακούσει ιστορίες της Βίβλου, αποδέχονται φανταστικά γεγονότα ως πραγματικά. Όπως φάνηκε από τα αποτελέσματα, τα παιδιά που προέρχονται από θρησκευόμενο περιβάλλον, και ειδικά τα μεγαλύτερα παιδιά, θεωρούσαν ότι ιστορίες οι οποίες ήταν παρόμοιες με τα βιβλικά γεγονότα θα μπορούσαν να έχουν συμβεί. Ειδικότερα, σε ιστορίες στις οποίες γινόταν αναφορά στο Θεό τα παιδιά πίστευαν πιο εύκολα ότι η ιστορία αποτελεί πραγματικό γεγονός και όχι μύθο. Από την άλλη μεριά, παιδιά οικογενειών που ήταν αγνωστικιστές ή όχι τόσο ενεργά μέλη κάποιας θρησκείας δεν έδειξαν να δέχονται στον ίδιο βαθμό τις ιστορίες αυτές ως πραγματικές (Vaden & Woolley, 2011)

Σε σχέση με το πού φαντάζονται τα παιδιά ότι μένει ο Θεός, η έρευνα έχει αναδείξει τέσσερις κατηγορίες κατοικιών: (α) κάτω από τη γη, (β) ψηλά στον ουρανό, (γ) άυλες, (δ) συμβολικές. Οι δύο κατοικίες που συναντήθηκαν σε μεγαλύτερη συχνότητα στα σχέδια των παιδιών ήταν μια κατοικία πάνω στα σύννεφα και μια

εκκλησία που τα παιδιά σχεδιάσανε να είναι δίπλα στο σπίτι τους (Μακρής, & Πνευματικός, 2011. Pnevmatikos, 2002). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά που ζωγράρισαν την κατοικία του Θεού δίπλα στα δικά τους σπίτια (στο επίπεδο του εδάφους), φαίνεται ότι τον θεωρούν σαν έναν άνθρωπο που μένει δίπλα τους, ότι δηλαδή προσδίδουν στο Θεό ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Σε αυτήν την περίπτωση σχεδιάζοταν δίπλα στο σπίτι τους μια κατοικία ή μια εκκλησία ή κάτι το οποίο να είχαν ακούσει τα παιδιά που να είναι σχετικό με τη ζωή του Χριστού. Όταν το σπίτι του Θεού βρισκόταν στο επίπεδο του ουρανού, ήταν είτε κάποιο απλό σπίτι πάνω στο ουρανό είτε μια εκκλησία είτε ένας κήπος. Σχετικά με αυτόν το Θεό, διατυπώθηκαν απόψεις ότι είναι ένας άνθρωπος που πέθανε και πλέον ζει στον ουρανό, ή ένα πνεύμα του ουρανού. Η τρίτη κατηγορία που συναντήθηκε στην έρευνα ήταν κατοικίες οι οποίες ήταν άυλες. Ειδικότερα, ο Θεός κατοικούσε ή σε ένα σπίτι φτιαγμένο από σύννεφα, ή σε ένα σπίτι με πύλες φτιαγμένες από σύννεφα και αγγέλους ή στο ηλιακό σύστημα. Θεωρήθηκε ότι ο λόγος που η κατοικία είναι φτιαγμένη από σύννεφα είναι γιατί ο Θεός δεν έχει ανάγκη από κάποια υλική κατασκευή. Για το ότι το σπίτι του Θεού είναι το σύμπαν διατυπώθηκαν δύο απόψεις, ή επειδή ο Θεός είναι το σύμπαν ή ότι το σύμπαν είναι ο Θεός που αφήνει την υπόνοια ενός πολυθεϊκού συστήματος. Η τέταρτη, και τελευταία κατηγορία, κυρίως χρησιμοποιήθηκε από παιδιά του καθολικισμού και ήταν η χρήση συμβολισμών. Τα παιδιά έγραφαν διάφορες λέξεις πάνω στα σύννεφα όπως αγάπη, καλοσύνη και ειρήνη θέλοντας να δείξουν ότι ο Θεός είναι όλα αυτά ή απλούστερα το σπίτι του είναι όπου βρίσκονται και υπάρχουν αυτές οι αρετές (Pnevmatikos, 2002).

Συνοπτικά, τα παιδιά στην πλειοψηφία τους φαντάζονται έναν Θεό αρσενικού γένους, που γνωρίζει τα πάντα και είναι παντού. Μοιάζει με τους ανθρώπους στην εμφάνιση και εσωτερικά, αλλά δεν έχει τις ίδιες ανάγκες με αυτούς. Η κατοικία του,

βρίσκεται είτε πάνω στα σύννεφα είτε κάτω στη γη μαζί με τους ανθρώπους. Τέλος, ανάλογα με το υπόβαθρο των παιδιών μπορεί να είναι καλός και αγαθός ή απόμακρος και ψυχρός.

1.3.2 Αντιλήψεις ενηλίκων για το Θεό.

Εκτός από τις αντιλήψεις των παιδιών, σε πολλές έρευνες συνδυαστικά έχουν διερευνηθεί και αυτές των ενηλίκων, είτε αυτοί είναι γονείς των παιδιών που έχουν συμμετάσχει είτε άτομα που δεν έχουν κάποια συγγενική σχέση με αυτά. Οι έρευνες αυτές, κυρίως στόχευαν στο να εκμαιεύσουν τις αντιλήψεις των ενηλίκων για το Θεό, τη σχέση με αυτόν και όχι τόσο την εικόνα του, δηλαδή το πως μοιάζει. Οι συμμετέχοντες δεν περιορίζονται μόνο σε χριστιανούς αλλά και σε Εβραίους, Αγνωστικιστές και Μουσουλμάνους.

Όταν οι ενήλικες, ρωτήθηκαν για την άποψή τους σχετικά το Θεό, οι περισσότεροι εξέφρασαν απόψεις θεολογικά σωστές, ότι δηλαδή ο Θεός έχει υπερφυσικές δυνάμεις (Heiphetz, Lane, Waytz, & Young, 2016). Ακόμη, ενήλικες από αρκετές χώρες όπως η Αυστραλία, η Κίνα, η Ιταλία και οι Η.Π.Α. πιστεύουν για το Θεό ότι κατέχει μεγαλύτερη αντιληπτική δύναμη και ευφυΐα από τους ανθρώπους (Demoulin, Saroglou, & Van Pachterbeke, 2008. Gray, Gray, & Wegner, 2007. Gray & Wegner, 2010. Haslam, Kashima, Loughnan, Shi, & Suitner, 2008 οπ αναφ. σε Heiphetz et al., 2016). Είναι επίσης γενικό φαινόμενο, σε πολλές κουλτούρες και πολιτισμούς, οι ενήλικες να πιστεύουν ότι ο Θεός είναι μια οντότητα που γνωρίζει τα πάντα και έχει το ελεύθερο να ορίζει τη σκέψη των ανθρώπων (Heiphetz et al., 2016).

Σε μια έρευνα του Shtulman (2008), της οποίας το δείγμα ήταν νέοι που φοιτούν σε ένα Αμερικάνικο πανεπιστήμιο αλλά και ενήλικες της κοινότητας, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν κατά πόσο κάποια επίθετα που χρησιμοποιούνται σε ανθρώπους, μπορούν

να περιγράψουν φυσιογνωμίες της θρησκείας, δημιουργήματα της φαντασίας αλλά και ανθρώπους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα λιγότερα επίθετα δόθηκαν σε φανταστικούς χαρακτήρες ενώ ακόμη λιγότερα σε πρόσωπα της θρησκείας (Shtulman 2008 οπ. αναφ. στο Heiphetz et al., 2016). Επιπλέον, σε άλλη περίπτωση, παιδιά, μικρότερης ηλικίας, απέδωσαν επίθετα στο Θεό που συνήθως χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν άνθρωπο προσδίδοντάς του έτσι προσωπικότητα (Heiphetz et al., 2016).

Ενώ παραπάνω φαίνεται ότι ο Θεός μπορεί να έχει κάποια χαρακτηριστικά ίδια με τους ανθρώπους, όσον αφορά το χαρακτήρα, παρόλα αυτά οι ενήλικες δεν φαίνεται να πιστεύουν το ίδιο και για καταστάσεις του πόνου και της πείνας, καθώς θεωρούν ότι, αυτές οι καταστάσεις μπορούν να βιώνονται μόνο από ανθρώπους άλλα όχι από τον Θεό. Οι απαντήσεις αυτές δόθηκαν κυρίως από χριστιανούς και αυτό ίσως τις δικαιολογεί καθώς στη διδασκαλία του χριστιανισμού ο Θεός αναφέρεται ως τέλειος και ως πνευματική υπόσταση (Heiphetz et al., 2016).

Συμπερασματικά, ενώ οι ενήλικες αποδίδουν στο Θεό πολλά ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά και κυρίως τη δυνατότητα να βιώνει συναισθήματα, από την άλλη θεωρούν ότι είναι ένας Θεός που γνωρίζει τα πάντα και δεν έχει αδυναμίες σε αντίθεση με τους απλούς ανθρώπους. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που αφορούν το Θεό είναι αυτά που δηλώνονται ξεκάθαρα και δεν είναι σίγουρο ότι ταιριάζουν με αυτά που πιστεύουν ενδόμυχα μέσα τους.

1.3.3 Σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις παιδιών, γονέων και εκπαιδευτικών.

Τις τελευταίες δεκαετίες, έχει διερευνηθεί αρκετά, αν και κατά πόσο επηρεάζουν την ιδέα που έχουν τα παιδιά για το Θεό, οι γονείς αλλά και οι εκπαιδευτικοί. Στις αντίστοιχες έρευνες ως συμμετέχοντες υπάρχουν παιδιά από αρκετά θρησκευτικά περιβάλλοντα, όπως και γονείς και εκπαιδευτικοί. Σε έρευνα των

De Roos, Iedema, και Miedema (2001), συμμετείχαν οικογένειες που δεν επισκέπτονται την εκκλησία, ορθόδοξοι, καθολικοί αλλά και άτομα της αναμορφωμένης εκκλησίας. Ως τρόπος συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν ερωτηματολόγια ανοικτού τύπου, ώστε οι απαντήσεις να είναι πιο λεπτομερείς αλλά και κλειστού τύπου για μεγαλύτερη σαφήνεια και οι απαντήσεις να είναι πιο συγκεκριμένες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των αντιλήψεων που έχουν τα νήπια για το Θεό με αυτές που έχουν οι γονείς και οι δάσκαλοί τους. Χαρακτηριστικό εύρημα ήταν ότι γονείς που δεν αμφισβητούν την ύπαρξη του Θεού, δεν βιώνουν προβλήματα και δεν ζουν με την πεποίθηση να συμβεί κάποιο θαύμα, πιστεύουν σε έναν Θεό που είναι πατέρας και φίλος. Αντίστοιχα, και τα παιδιά αυτών των γονέων, θεωρούν πως ο Θεός είναι ένας φίλος που τα αγαπάει και που είναι κοντά τους. Από την άλλη, τα παιδιά που φαντάζονται το Θεό ως κάτι αρνητικό και απόμακρο, έχουν γονείς που ταλαντεύονται όσον αφορά την ύπαρξη του Θεού, βιώνουν προβλήματα και αποζητούν κάποιο σημάδι από το Θεό ώστε να βεβαιωθούν για την ύπαρξή του (De Roos et al., 2001).

Δάσκαλοι, οι οποίοι μιλάνε στα παιδιά για θρησκευτικές πρακτικές και προσεύχονται, βοηθούν τα παιδιά να διαμορφώσουν την άποψή, ότι ο Θεός είναι φίλος τους, ότι θέλει να τα βοηθήσει, αλλά και να μιλούν για αναφορές της βίβλου σχετικά με τα θαύματα και το Χριστό. Από την άλλη, εκπαιδευτικοί που παρουσιάζουν στα παιδιά έναν Θεό από την παραδοσιακή σκοπιά, οι μαθητές τους φαντάζονται έναν ισχυρό, αλλά καλό Θεό, όμως δεν το βλέπουν σαν φίλο και δε συνηθίζουν να τον αναφέρουν συχνά την προσευχή. Αυτό, μπορεί να οφείλεται στο ότι οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται στην προσευχή δείχνουν, έναν εξυψωμένο και απομακρυσμένο Θεό. Επιπρόσθετα, από τα ευρήματα της έρευνας, προκύπτει ότι ο δεσμός μητέρας παιδιού, επηρεάζει και τον δεσμό του παιδιού με τον/την εκπαιδευτικό, δηλαδή όσο πιο ισχυρός

είναι ο πρώτος δεσμός τόσο είναι και ο δεύτερος. Όμως στην συγκεκριμένα έρευνα, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σχέση των παραπάνω με το δέσιμο του παιδιού και του Θεού (De Roos et al., 2001). Βέβαια, σε κάποιες περιπτώσεις η μόρφωση των μητέρων των παιδιών, μπορεί να συνδέεται αφενός με την τάση των παιδιών να θεωρούν το Θεό καλό και αφετέρου να είναι πιο αυτόνομα. Από την άλλη, μητέρες που είναι αυστηρές, μπορεί να περνάνε με τη στάση τους στα παιδιά μια εικόνα ενός απόμακρου και ψυχρού Θεού (De Roos, Iedema, & Miedema, 2004. Ebrahimi, & Firoozi, 2019).

Αξιοσημείωτο δε, είναι το γεγονός ότι όσο πιο καλή και φιλική σχέση έχει το νήπιο με το/τη νηπιαγωγό του, τόσο πιο κοινωνικό και δραστήριο είναι. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που το παιδί τρέφει αισθήματα αγάπης και για το Θεό. Ακόμη, τα παιδιά που δέχονται την αποδοχή του περίγυρού τους, φαντάζονται έναν Θεό αγάπης. Στη συγκεκριμένη έρευνα (De Roos et al., 2001), το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα προήλθαν από ένα περιβάλλον στο οποίο η οικογένεια δεν πιστεύει στο Θεό, αντίθετα με τους εκπαιδευτικούς τους που ήταν πιστοί. Παρόλο που οι οικογένειες των παιδιών δεν ήταν θρησκόληπτες, τα παιδιά είχαν την ιδέα ενός καλού Θεού, αλλά κάνανε και αναφορές σε βιβλικά γεγονότα. Αυτό συνέβαινε γιατί οι δάσκαλοί τους θεωρούσαν το Θεό φίλο και πατέρα και είχαν καλά συναισθήματα προς αυτόν (De Roos et al., 2001).

Σε μια άλλη έρευνα (De Roos et al., 2004), με ένα δείγμα το οποίο προερχόταν από οικογένειες χριστιανών, οι μητέρες των νηπίων διατηρούσαν την εικόνα ενός Θεού γεμάτου αγάπη. Αντίστοιχα, τα παιδιά τους έβλεπαν έναν Θεό παντοδύναμο, που προσέχει και αγαπά (De Roos et al., 2004). Από την άλλη μεριά, όταν ένα παιδί δεν έχει δεσμό εμπιστοσύνης με τους γονείς του, αποτυγχάνει να αναπτύξει ένα πρότυπο Θεού στο οποίο μπορεί να βασίζεται και να νιώθει ασφάλεια, πόσο μάλλον σε στιγμές ανάγκης (Brokaw & Edwards, 1994 οπ. αναφ. στο Bayne & Tylsona, 2019).

Παράλληλα, όταν οι γονείς δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις βασικές ανάγκες του παιδιού τους, όπως για παράδειγμα να του παρέχουν τροφή, και πάλι η εικόνα του Θεού δεν είναι θετική και το παιδί νιώθει ότι δεν έχει κάποιο στήριγμα (Dickie et al., 1997 οπ. αναφ. στο Bayne & Tylsova, 2019).

Σε επόμενη έρευνα του De Roos (2006), ένα σημαντικό εύρημα ήρθε στην επιφάνεια. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι η σχέση των εκπαιδευτικών και των νηπίων, όσο καλή και να είναι, δεν επηρεάζει καθόλου την εικόνα του Θεού. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι η διδασκαλία θεολογικών θεμάτων, με την υποστήριξη γονέων και εκπαιδευτικών, δεν δημιουργεί στα παιδιά μια εικόνα ενός καλού και δυνατού Θεού. Τα παιδιά, των οποίων οι οικογένειες δεν είναι ιδιαίτερα θρησκόληπτες, δεν επηρεάζονται από τις διδασκαλίες θρησκευτικού περιεχομένου, δηλαδή από όσα ακούν σε μαθήματα θρησκευτικών. Ακόμη, αποδείχθηκε ότι και να γίνεται διδασκαλία της θρησκείας με σεβασμό, να μεν τα παιδιά δημιουργούν θετικά αισθήματα, αλλά δεν διαφοροποιείται η εικόνα που έχουν για το Θεό.

Συνολικά, φάνηκε, ότι οποιαδήποτε και να είναι η σχέση των παιδιών με τους γονείς, η συμβολή του εκπαιδευτικού, μπορεί να δημιουργήσει στα παιδιά μια εικόνα ενός θεού φίλου, που νοιάζεται και ενδιαφέρεται. Τέλος, η παραδοσιακή εκπαίδευση που μπορεί να παρέχουν οι εκπαιδευτικοί, φαίνεται να είναι πιο καθοριστική από αυτήν των γονέων (De Roos, 2006).

1.4 Πολιτισμικές διαφορές στην εικόνα του Θεού.

Ένα άλλο ερώτημα που δημιούργησε προβληματισμό στην ερευνητική κοινότητα, είναι τον αν και κατά πόσο επηρεάζουν τα παιδιά, οι πολιτισμικοί παράγοντες στη διαμόρφωση της εικόνας του Θεού. Δηλαδή, αν στους διαφορετικούς πολιτισμούς υπάρχουν διαφορές στις σχεδιαστικές τους αναπαραστάσεις.

Ειδικότερα, στην έρευνα των Konyushkova, Arvanitopoulos, Dandarova, Brandt και Susstrunk (2014), έγινε η υπόθεση ότι το κέντρο βαρύτητας των σχεδίων που απεικονίζουν το Θεό, βρίσκεται στο πάνω μέρος της σελίδας επειδή τα παιδιά ζωγραφίζουν κυρίως προς τα πάνω και επειδή τα παιδιά πιστεύουν ότι ο Θεός ζει ψηλά στον ουρανό.

Τα αποτελέσματα, έδειξαν ότι στα σχέδια των παιδιών από την Αυστρία, την Ιαπωνία και την Ρωσία το κέντρο βάρους του σχεδίου είναι ψηλότερα από το κέντρο της σελίδας. Αυτό θεωρήθηκε ότι αναδεικνύει την αντίληψη των παιδιών αυτών των χωρών σχετικά με το ότι ο Θεός βρίσκεται ψηλά. Ωστόσο, σε δείγμα παιδιών από την Αμερική, το κέντρο βάρους της εικόνας του Θεού ήταν στο κέντρο της σελίδας, αναδεικνύοντας ότι για τα παιδιά αυτά το να ζωγραφίσουν το Θεό είναι το ίδιο πράγμα με το να ζωγραφίζουν οτιδήποτε άλλο. Η εξήγηση για αυτό θα μπορούσε να είναι ότι για τα παιδιά αυτά, το να ζωγραφίσουν το Θεό είναι κάτι πολύ συνηθισμένο, ή ότι διδάσκονται από πολύ νωρίς μαθήματα θρησκευτικών. Συνοπτικά, δε μπορεί να δοθεί ακόμη κάποια έγκυρη εξήγηση για την επιρροή που έχει ο κάθε πολιτισμός στο πώς το κάθε παιδί επιλέγει να σχεδιάσει το Θεό (Konyushkova et al., 2014).

Η ερευνητική ομάδα της Konyushkova et al. (2014) κοιτώντας τα σχέδια, διέκρινε και μια συχνή χρήση κυρίως του πράσινου και του κίτρινου χρώματος, πιστεύοντας ότι υπάρχει κάποιος λόγος που αυτά χρησιμοποιούνται για την αναπαράσταση του Θεού. Η υπόθεση που έγινε, είναι ότι το πράσινο χρησιμοποιείται κυρίως για να δείξει κάποια σχέση του Θεού με τη φύση, προσθέτοντας στο Θεό κάτι γήινο. Για το κίτρινο χρώμα η κύρια υπόθεση, ήταν ότι συνδέεται με το φως. Πιο συγκεκριμένα, τα ερευνητικά δεδομένα έδειξαν ότι στην Ιαπωνία το πράσινο χρώμα χρησιμοποιείται για το κεντρικό μέρος της ζωγραφιάς. Επιπλέον, διαφορές παρατηρήθηκαν και μεταξύ δύο πόλεων της Ρωσίας, όπου στην Buryatia το πράσινο

χρώμα ήταν πιο ομοιόμορφα κατανεμημένο από ότι σε σχέδια που προέρχονται από την Αγία Πετρούπολη. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι στην πρώτη πόλη φαίνεται να υπάρχει μια άποψη για το Θεό ότι ζει ανάμεσα στους ανθρώπους, και ότι σχετίζεται με τα πνεύματα, με αποτέλεσμα αυτά τα παιδιά να θεωρούν ότι τα πνεύματα σχετίζονται με τα επίγεια. Από την άλλη, τα παιδιά που προέρχονται από την Αμερική φαίνεται ότι στην ουσία μαθαίνουν να ζωγραφίζουν, και για αυτό το λόγο το πράσινο το χρησιμοποιούν για να χρωματίζουν το έδαφος (Konyushkova et al., 2014).

Για το κίτρινο χρώμα, τα συμπεράσματα που έχουν βγει είναι ότι κυρίως χρησιμοποιείται για αντικείμενα στο κέντρο της σελίδας. Όμως, υπάρχουν και φορές που το κίτρινο χρησιμοποιείται για ήλιο είτε πάνω αριστερά είτε πάνω δεξιά. Κάτι ακόμα αξιοσημείωτο που παρατηρήθηκε στην Αγία Πετρούπολη αλλά και στην Ρουμανία, ήταν η ύπαρξη ενός κίτρινου σύννεφου στο πάνω μέρος της εικόνας όπου είχε ένα οβάλ σχήμα. Αυτή η λεπτομέρεια έχει πολύ απλή εξήγηση καθώς στις περιοχές αυτές, οι κάτοικοι είναι χριστιανοί ορθόδοξοι όπου συνηθίζεται οι άγιοι στις απεικονίσεις τους, να έχουν ένα κίτρινο φωτοστέφανο γύρω από το κεφάλι τους όποτε δε είναι κάτι που προκαλεί μεγάλη έκπληξη.

Η παρτίδα σχεδίων που σε σχέση με τα υπόλοιπα είναι αρκετά διαφορετικά, είναι αυτά από την Ιαπωνία. Στα σχέδια αυτά, παρατηρείται μία πυκνή χρήση του κίτρινου χρώματος στο κέντρο του σχεδίου, σαν να είναι μία κίτρινη φιγούρα ή ακτίνες φωτός γύρω από μια φιγούρα. Τέλος, η χρήση του κίτρινου χρώματος είναι πιο συχνή από ότι αυτή του πράσινου σε χώρες όπως η Η.Π.Α., και η Αυστρία ενώ στην Κίνα γίνεται αποκλειστική χρήση του κίτρινου χρώματος.

Εκτός από την καταγωγή των παιδιών, σημαντικό ρόλο παίζει και η ηλικία τους σχετικά με τη χρήση του κίτρινου χρώματος. Πιο συγκεκριμένα, η πιο μικρή ηλικιακή

ομάδα, δηλαδή τα παιδιά ηλικίας πέντε με επτά χρονών, δεν χρησιμοποιούν τόσο πολύ κίτρινο στις ζωγραφιές τους, σε σχέση με τις μεγαλύτερες ηλικίες, αλλά και ο λόγος που το χρησιμοποιούν είναι κυρίως για να χρωματίσουν τον ήλιο αλλά σε καμία περίπτωση για να χρωματίσουν τον Θεό. Τα μεγαλύτερα παιδιά κάνουν μεγάλη χρήση του κίτρινου για το Θεό και αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί πολύ εύκολα, αφού στα μαθήματα θρησκευτικών διδάσκεται η σχέση του Θεού με το φως.

Ένα άλλο θέμα που διερευνήθηκε ήταν και το ποια χρώματα ήταν αυτά που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως από τα παιδιά. Τα σχέδια των παιδιών από την Αυστρία, περιλάμβαναν κυρίως το κόκκινο, το κίτρινο, το μαύρο και το μπλε, δηλαδή έκαναν χρήση κυρίως των βασικών χρωμάτων. Κάτι τελευταίο που θα μπορούσε να προστεθεί, είναι και η χρήση του γκρι χρώματος αλλά αυτό γιατί πολλά παιδιά προτίμησαν να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στο να σχεδιάσουν παρά να χρωματίσουν.

Συνοπτικά, υπάρχουν αρκετές διαφορές ανάμεσα στο πώς βλέπουν τα παιδιά από διαφορετικές κουλτούρες το Θεό και στο πώς τον αποτυπώνουν στο χαρτί. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται περισσότερο απ' όλα είναι το κίτρινο και το γκρι σε σχέδια που δεν έχουν χρώμα και παραμένουν στην κλίμακα του γκρι. Τέλος, τα πιο μικρά παιδιά κάνουν πιο απλά σχέδια ενώ εξελίσσονται σε πιο περίπλοκα μέχρι την ηλικία των δεκατριών ετών, όπου και πάλι κάνουν μια στροφή στο να σχεδιάζουν πιο απλά πράγματα (Konyushkova et al., 2014).

1.5 Το σχέδιο ως μέσο διερεύνησης της εικόνας του Θεού.

Ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα για τους ερευνητές, είναι τα αποτελέσματα της εκάστοτε έρευνας που πραγματοποιούν, να είναι όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικά για τους συμμετέχοντες. Δηλαδή, να μην υπάρξουν παράγοντες που θα αλλοιώσουν το αποτέλεσμα, κάτι το οποίο γίνεται ακόμη πιο δύσκολο όταν εμπλέκονται παιδιά.

Το θέμα του Θεού, αποτελεί ένα αρκετά δύσκολο και περίπλοκο θέμα για να καταφέρουν τα παιδιά, να εκφράσουν τις απόψεις τους. Ειδικά όταν μιλάμε για μικρότερες ηλικίες το λεξιλόγιο των παιδιών δεν είναι τόσο ανεπτυγμένο και υπάρχει περίπτωση να γίνουν παρανοήσεις ή ακόμη και να μην προσθέσουν και χαρακτηριστικά τα οποία έχουν στο μυαλό τους αλλά δεν μπορούν να τα εκφράσουν με λόγια. Επιπλέον, είναι αρκετά δύσκολο να διεγείρει κάποιος το ενδιαφέρον ενός παιδιού, και να το κρατήσει συγκεντρωμένο στη συνέντευξη, για αυτό και το σχέδιο αποτελεί μια λύση ώστε τα παιδιά να κάνουν κάτι πιο ενδιαφέρον για αυτά (Dessart, 2019).

Στις περισσότερες έρευνες που έχουν ως εργαλείο το σχέδιο είτε ζητούν από τα παιδιά να ζωγραφίσουν την εικόνα του Θεού όπως αυτά τον φαντάζονται (Ladd et al., 1998. Pittis, 1977) είτε να ζωγραφίσουν το σπίτι που ζει ο Θεός (Μακρής & Πνευματικός, 2011. Pnevmatikos, 2002). Δίνονται αρκετά χρώματα για να μπορούν τα παιδιά να έχουν τη δυνατότητα της επιλογής αλλά και να περάσουν στο χαρτί όσο καλύτερα αυτά που φαντάζονται.

1.6 Οι εκφραστικές τεχνικές.

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, το σχέδιο είναι ένα μέσο που διευκολύνει αρκετά την ερευνητική διαδικασία και ειδικά για τα παιδιά. Παράλληλα, στα σχέδια τους, κάνουν μια ευρεία χρήση εκφραστικών τεχνικών, μέσω των οποίων αντανακλώνται τα συναισθήματά τους, όσον αφορά αυτό που σχεδιάζουν (Jolley, 2018). Συνδυαστικά με τα παραπάνω οι εκφραστικές τεχνικές, που θα αναφερθούν αναλυτικά, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ώστε να υπάρξει μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για την διάθεση του Θεού όπως την αντιλαμβάνονται τα παιδιά.

1.6.1 Εκφραστικές τεχνικές στο σχέδιο.

Οι εκφραστικές τεχνικές που συναντώνται στο σχέδιο, αποτελούν ένα εργαλείο ώστε να διακρίνουμε τα συναισθήματα που υπάρχουν για το αντικείμενο που απεικονίζεται. Για παράδειγμα, αν στο σχέδιο υπάρχουν έντονα χρώματα ή ένα χαμογελαστό πρόσωπο, αντανακλώνται θετικά συναισθήματα. Στα σχέδια, συναντώνται τρεις κατηγορίες εκφραστικών τεχνικών οι οποίες είναι η κυριολεκτική έκφραση, η έκφραση περιεχομένου και η αφηρημένη έκφραση (Misailidi & Bonoti, 2014).

Η πιο συχνή εκφραστική τεχνική είναι η κυριολεκτική έκφραση. Εκεί, η συναισθηματική κατάσταση απορρέει από το πρόσωπο και τις εκφράσεις των ανθρώπων που απεικονίζονται και άλλοτε από την προσωποποίηση ζώων, έμβιων, άβιων όντων και αντικειμένων, όπως το σχεδιασμό ενός χαμογελαστού ήλιου (Cox, 2005). Τα ορθάνοιχτα μάτια και το στόμα που είναι χαμογελαστό, παραπέμπουν στο συναίσθημα της χαράς ενώ τα δάκρυα στο συναίσθημα της λύπης (Misailidi & Bonoti, 2014).

Όσον αφορά την έκφραση περιεχομένου αυτή αναφέρεται στις λεπτομέρειες που υπάρχουν στο σχέδιο (Cox, 2005). Πιο συγκεκριμένα, μια γεμάτη σκηνή στην οποία υπάρχουν άνθρωποι, φυτά και επιμονή στη λεπτομέρεια, φανερώνει μια διάθεση χαρούμενη, από την άλλη ένα τοπίο με μαραμμένα φυτά, σκυθρωπούς ανθρώπους και φθαρμένα αντικείμενα παρουσιάζει μια αρνητική διάθεση (Picard, Berchet, & Baldy, 2007). Παράλληλα, όταν ο καιρός είναι καλός, το σχέδιο δείχνει μια θετική διάθεση, ενώ αν ο καιρός είναι άστατος, τα αντικείμενα φτωχά και καθόλου λεπτομερή, η στάση του σώματος μαζεμένη, το σχέδιο αποπνέει αρνητικά συναισθήματα (Misailidi & Bonoti, 2014).

Η τρίτη εκφραστική τεχνική, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι η αφηρημένη έκφραση. Όταν μια φιγούρα σχεδιάζεται μεγάλη δείχνει ότι το άτομο αυτό είναι σημαντικό για το παιδί, ενώ το αντίθετο ισχύει για μια φιγούρα που είναι αρκετά μικρή σε μέγεθος και καλύπτει μικρό μέρος του σχεδίου. Επιπλέον, η ύπαρξη πολλών χρωμάτων φανερώνει μια καλή διάθεση όπως και η ύπαρξη απαλών και καθαρών γραμμών. Τέλος, κακή διάθεση, δείχνει η ύπαρξη λίγων χρωμάτων όπως και η χρήση καμπυλοειδών γραμμών (Picard et al., 2007).

1.6.2 Εκφραστικές τεχνικές για την απεικόνιση συναισθημάτων.

Οι έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν διαφορετικά τις εκφραστικές τεχνικές προκειμένου να αποδώσουν τα διαφορετικά συναισθήματα. Για παράδειγμα, η χαρά φαίνεται από την ανοδική καμπύλη του στόματος, από τη στάση του σώματος όταν τα χέρια είναι ελαφρώς ανασηκωμένα ή σε έκταση και συνήθως ο άνθρωπος περιβάλλεται από γαλάζιο ουρανό και ήλιο ή ακόμη και δώρα. Στο συναίσθημα της λύπης, συναντάμε ένα δακρυσμένο πρόσωπο ή μια καθοδική καμπύλη για στόμα. Επιπλέον, η στάση σώματος μπορεί να είναι μαζεμένη ή με τα χέρια παράλληλα στο σώμα και συνδυαστικά σε όλο αυτό μπορεί να υπάρχει ένα βροχερό ή συννεφιασμένο περιβάλλον ή κάποια αντικείμενα όπως σπασμένα παιχνίδια. Για το φόβο, τα παιδιά σχεδιάζουν ένα πρόσωπο, με το στόμα διάπλατα ανοιχτό, όπως και τα μάτια, και τη στάση του σώματος μαζεμένη, με τα χέρια να καλύπτουν το σώμα και τα γόνατα ελαφρώς λυγισμένα, ενώ το περιβάλλον μπορεί να είναι μια ζούγκλα ή να υπάρχουν φαντάσματα, αράχνες ή και κεραυνοί (Bonoti & Misailidi, 2015).

2. ΜΕΘΟΔΟΣ

2.1 Σκοπός της παρούσας έρευνας.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται, ο σκοπός για τον οποίο υλοποιήθηκε η έρευνα, τα ερωτήματα που τέθηκαν, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν και η μέθοδος που ακολουθήθηκε για την διεκπεραίωσή της, όπως και η κωδικοποίηση των δεδομένων από τα σχεδιαστικά έργα που συλλέχθηκαν.

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες ώστε να εκμαιευθούν οι απόψεις των παιδιών, για το πώς μοιάζει ο Θεός, αν δηλαδή έχει υπόσταση και χαρακτηριστικά ανθρώπου ή είναι κάτι άυλο χωρίς φυσική παρουσία (Barrett & Richert, 2003. Μακρής & Πνευματικός, 2011. Ladd et al., 1998). Αξίζει να σημειωθεί, πως στο παρουσιαστικό του Θεού, μπορεί να προστεθεί και το φύλο αφού και αυτό αποτελεί βασική διάσταση του αν ο Θεός μοιάζει με τους ανθρώπους (Eshelman et al., 1999. Ladd et al., 1998). Επιπλέον, υπάρχουν και έρευνες οι οποίες έχουν εστιάσει κατά κύριο λόγο στο μέρος το οποίο βρίσκεται και ζει ο Θεός, δηλαδή μια περιγραφή του πού μπορεί να κατοικεί, αν βρίσκεται δίπλα στον άνθρωπο ή μακριά στο διάστημα (Μακρής & Πνευματικός, 2011. Pnevmatikos, 2002).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ έχουν γίνει αρκετές έρευνες σχετικά με την εικόνα που έχουν τα παιδιά για τον Θεό, στην Ελλάδα τουλάχιστον, οι έρευνες αφορούν στο σπίτι που κατοικεί ο Θεός (Pnevmatikos, 2002) ή τις βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες του Θεού (Μακρής & Πνευματικός, 2011).

Η παρούσα έρευνα, εξετάζει αφενός τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του Θεού, και αφετέρου τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να τον απεικονίσουν. Το εργαλείο το οποίο επιλέχθηκε, είναι η εικονική αναπαράσταση,

επειδή μέσω του σχεδίου είναι δυνατόν τα παιδιά να εκφραστούν πιο εύκολα αλλά και να αναδείξουν το πώς αντιλαμβάνονται τα πράγματα γύρω τους (Thomas & Silk, 2000). Ακόμη, το σχέδιο αποτελεί μια μέθοδο, η οποία δεν προκαλεί πανικό και άγχος στο παιδί, αλλά του δίνει τον απαραίτητο χώρο και χρόνο για να εκφραστεί, αποφεύγοντας ίσως κάποια σύγχυση που θα μπορούσε να δημιουργηθεί μέσω του προφορικού λόγου (Pittis, 1977). Αρκετοί ερευνητές, χρησιμοποίησαν το σχέδιο ως ένα μέσο αρκετά ασφαλές, συνοδευόμενο συνήθως και από κάποιες ερωτήσεις ώστε να επισημαίνουν τυχόν λεπτομέρειες οι συμμετέχοντες στους ερευνητές (Konyushkova et al., 2014. Ladd et al., 1998). Άλλες μέθοδοι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανίχνευση των ιδεών των παιδιών για το Θεό είναι οι συνεντεύξεις με τη χρήση κάποιων υποθετικών σεναρίων (Richert & Barrett, 2005), μέσω της εξιστόρησης θρησκευτικών μύθων (Cox & Woolley, 2011), ή με τη χρήση απλών ερωτήσεων ανοικτού και κλειστού τύπου (De Roos et al., 2004. De Roos, 2006. Eshelman et al., 1999. Heiphetz, Lane, Waytz, & Young, 2018. Heiphetz, Spelke, & Young, 2015).

2.2 Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις.

(α) Με ποια μορφή παρουσιάζεται ο Θεός στα σχέδια των παιδιών; Έγινε η υπόθεση ότι κατά κύριο λόγο, η αναπαράσταση του Θεού θα είναι ανθρωπόμορφη και όχι συμβολική (Pittis, 1977).

(β) Σε ποιο μέρος τοποθετούν τα παιδιά τον Θεό; Από προηγούμενες έρευνες (Μακρής & Πνευματικός, 2011. Πνευματικός, 2002) στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν, η πλειοψηφία των παιδιών πιστεύει ότι ο Θεός κατοικεί στον ουρανό. Οπότε, έγινε η υπόθεση, πως τα περισσότερα σχέδια θα απεικονίζουν το Θεό να ζει στον ουρανό.

(γ) Ποια συναισθήματα αποδίδουν τα παιδιά στο Θεό; Έγινε η υπόθεση ότι τα παιδιά αποδίδουν κυρίως θετικά συναισθήματα στο Θεό. Δηλαδή, κατά κύριο λόγο τον σχεδιάζουν χαρούμενο και με καλή διάθεση (Konyushkova et al., 2014).

(δ) Σε ποιο βαθμό τα παιδιά χρησιμοποιούν χριστιανικά σύμβολα στα σχέδιά τους; Ως χριστιανικά σύμβολα, θεωρούνται η βίβλος, ο σταυρός, το φωτοστέφανο, η ράβδος και ο μανδύας. Στην παρούσα έρευνα, διερευνάται αν θα υπάρξει ταυτόχρονη χρήση των συμβόλων ή αν θα υπάρξουν μεμονωμένα κάποια από αυτά.

(ε) Υπάρχουν παιδιά στον Ελλαδικό χώρο, που παρόλο που η αναφορά στο Θεό γίνεται σε έναν «άνδρα» Θεό, θα ζωγραφίσουν ένα γυναικείας μορφής Θεό (Ladd et al., 1998);

2.3 Το δείγμα της έρευνας.

Το δείγμα της έρευνας, αποτέλεσαν 35 παιδιά (9 αγόρια και 26 κορίτσια) σχολικής ηλικίας, τα οποία φοιτούσαν στο νηπιαγωγείο ($N = 2$, 2 κορίτσια), στην Α' τάξη του δημοτικού, στην Γ' τάξη του δημοτικού ($N = 8$, 1 αγόρι, 7 κορίτσια), στην Δ' τάξη του δημοτικού ($N = 3$, 1 αγόρι, 2 κορίτσια), στην Ε' τάξη του δημοτικού ($N = 3$, 3 κορίτσια), στην ΣΤ' τάξη του Δημοτικού ($N = 3$, 2 αγόρια, 1 κορίτσι), στην Α' τάξη του γυμνασίου ($N = 5$, 1 αγόρι, 4 κορίτσια) και τέλος στην Β' τάξη του γυμνασίου ($N = 7$, 3 αγόρια, 4 κορίτσια). Οι συμμετέχοντες προέρχονται από την Καστοριά, την Κοζάνη, τα Γρεβενά και τη Λάρισα. Η μέση ηλικία των παιδιών ήταν 127 μήνες. Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με βολική δειγματοληψία και αφού εξασφαλίστηκε η συναίνεση των γονέων τους. Όλα τα παιδιά, ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι.

2.4 Διαδικασία.

Αρχικά, η ερευνήτρια ήρθε σε επαφή με τους γονείς των παιδιών, τους μοίρασε την επιστολή ενημέρωσης για τους σκοπούς της έρευνας και ζήτησε τη συναίνεσή τους προκειμένου να συμμετάσχουν τα παιδιά τους στην έρευνα, αλλά και να αξιοποιηθούν τα σχέδιά τους για ερευνητικούς σκοπούς. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε είτε στο σπίτι των παιδιών είτε στο σπίτι της ερευνήτριας και είχε διάρκεια περίπου μισή ώρα, ενώ πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο μέχρι τον Δεκέμβριο του 2019. Τα παιδιά εξετάστηκαν είτε ατομικά είτε σε ομάδες των τεσσάρων ατόμων, ώστε να είναι διαχειρίσιμες, ενώ ζητήθηκε από αυτά, να μην κοιτάζουν τα άλλα παιδιά ώστε τα αποτελέσματα να είναι όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικά. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, ώστε να γίνει συλλογή των δεδομένων, υιοθετήθηκε με βάση το πρόγραμμα του πανεπιστημίου της Λοζάνης «Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children's representations of supernatural agents», του οποίου επιστημονικός υπεύθυνος είναι ο καθηγητής Pierre Yves Bradt.

Δόθηκε, σε όλα τα παιδιά, μια λευκή κόλα Α4, 12 κηρομπογιές σε όλα τα χρώματα και μια γόμα. Στη συνέχεια, τους ζητήθηκε να κλείσουν τα μάτια τους, να φανταστούν τον Θεό, και έπειτα να τον ζωγραφίσουν. Αφού είχαν ολοκληρώσει τη ζωγραφιά, τους ζητήθηκε να γυρίσουν σελίδα και να γράψουν την οδηγία που τους δόθηκε στην αρχή της άσκησης. Μετά, τα παιδιά κλήθηκαν να φανταστούν ότι μιλάνε σε έναν φίλο τους, που δεν μπορεί να δει τη ζωγραφιά, οπότε πρέπει να την περιγράψουν. Αφού περιέγραφαν το σχέδιό τους, έπρεπε να απαντήσουν σε ένα σύντομο ερωτηματολόγιο και να συμπληρώσουν την ημερομηνία γέννησης τους, το σχολείο τους, το όνομα αλλά και την ημερομηνία που έγινε η διαδικασία. Τέλος, αν

κάποιο παιδί είχε κάποια δυσκολία στο να γράψει, τα ερωτηματολόγια αλλά και οι περιγραφές ολοκληρώθηκαν από την ερευνήτρια.

Μετά την ολοκλήρωση των σχεδίων τα παιδιά συμπλήρωσαν ένα σύντομο ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα) αποτελείται από πέντε ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου. Σε πρώτο επίπεδο οι συμμετέχοντες, είχαν να επιλέξουν ανάμεσα σε εννιά επιλογές για το θρήσκευμα στο οποίο ανήκουν. Οι επιλογές, ήταν χριστιανός ορθόδοξος, καθολικός, προτεστάντης, μουσουλμάνος, βουδιστής, εβραίος, άθεος, δεν ξέρω και άλλο.

Έπειτα, έπρεπε να απαντήσουν αν έχουν επισκεφτεί ποτέ κάποιο χώρο λατρείας δηλαδή εκκλησία, τζαμί, συναγωγή ή κάποιο άλλο, αλλά και να περιγράψουν το πότε συνέβη αυτό και για ποιο λόγο. Ακόμη, ζητήθηκε από τα παιδιά να απαντήσουν με ναι ή όχι, ποια θρησκευτική προσωπικότητα θα μπορούσαν να ζωγραφίσουν άμα τους έλεγαν τη λέξη «Θεός». Οι επιλογές ήταν πέντε, ο Ιησούς, η Μαρία, ο Μωάμεθ, ο Αλλάχ και ο Βούδας.

Στην επόμενη ερώτηση, τα παιδιά ρωτήθηκαν αν προσεύχονται στο σπίτι και πότε, εκτός από τις επιλογές, πριν το φαγητό, το βράδυ και όταν ξυπνούν, είχαν και την επιλογή να γράψουν κάποια άλλη στιγμή της μέρας. Στην τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου, οι συμμετέχοντες εξέφραζαν την άποψη τους για το μέρος που βρίσκεται ο Θεός, ανάμεσα σε οκτώ επιλογές οι οποίες ήταν, ο ουρανός, η γη, μέσα στον ήλιο, παντού, μέσα τους, ότι δεν υπάρχει, δεν ξέρω και άλλου, όπου τους δινόταν χώρος για να προσθέσουν κάποια δική τους επιλογή.

2.5 Κωδικοποίηση δεδομένων.

Μετά τη συλλογή των σχεδίων, η ερευνήτρια εξέτασε όλα τα σχέδια και λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία, κατέγραψε όλα τα απεικονιζόμενα θέματα στις αναπαραστάσεις του Θεού. Από αυτή την επισκόπηση, προέκυψαν τα ακόλουθα θέματα:

- Ανθρώπινη μορφή
- Συμβολική αναπαράσταση του Θεού
- Έκφραση προσώπου
- Προσωπογραφία/ ολόκληρο σώμα
- Ήλιος/ Ουρανός/ Σύννεφα
- Πρασινάδα/ Λουλούδια
- Γενειάδα
- Μανδύας
- Ραβδί
- Φτερά
- Σταυρός
- Βίβλος
- Στέμμα
- Παλιά ρούχα
- Γη
- Σπίτι/ Εκκλησία/ Πύργος
- Φωτοστέφανο

Στη συνέχεια, με βάση αυτόν τον κατάλογο, το κάθε σχέδιο βαθμολογήθηκε με 1 εάν εμφάνιζε το υπό εξέταση θέμα και με 0, εάν το θέμα δεν απεικονιζόταν. Η βάση

δεδομένων που χρησιμοποιήθηκε για να καταχωρηθούν αυτά τα δεδομένα ήταν το SPSS. Ακολούθως, παρεμφερή θέματα ομαδοποιήθηκαν σε ευρύτερες θεματικές κατηγορίες ως εξής: (α) θρησκευτικά σύμβολα στα οποία εντάχθηκαν το φωτοστέφανο, ο σταυρός, το ραβδί και η βίβλος, (β) τοποθεσία που βρίσκεται ο Θεός, δηλαδή ψηλά στον ουρανό ή κάτω στη γη, στην οποία εντάχθηκαν , ήλιος/ ουρανός/ σύννεφα και γη και πρασινάδα/ λουλούδια αντίστοιχα.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Κατά τη διαδικασία συλλογής δεδομένων, συγκεντρώθηκαν 35 σχέδια από 35 παιδιά προσχολικής και σχολικής, χωρίς να υπάρχει κάποιο σχέδιο το οποίο δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για να παραληφθεί από την έρευνα. Παρακάτω γίνεται αναλυτική αναφορά των ευρημάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων που συλλέχθηκαν.

3.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό όπως απορρέουν από τα σχέδιά τους.

Η πλειοψηφία (94.3%) των παιδιών, σχεδίασε το Θεό με μια ανθρωπομορφική φιγούρα, να βρίσκεται, με μεγαλύτερη συχνότητα, κάτω στη γη (80%) με φυτά ή λουλούδια γύρω του, ενώ λιγότερα σχέδια απεικόνισαν το Θεό να ζει στον ουρανό (20%) πάνω σε σύννεφα ή στο διάστημα. Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπήρξε κανένα σχέδιο που να απεικονίζει γυναίκα Θεό, και όλα τα παιδιά αναφερόντουσαν στον Θεό, καθώς η λέξη είναι αρσενικού γένους. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων και οργανώθηκαν στις ακόλουθες ενότητες: 1) Η μορφή του Θεού, 2) τα συναισθήματα του Θεού, 3) Η τοποθεσία που βρίσκεται ο Θεός, και 4) τα χριστιανικά σύμβολα που χρησιμοποιήθηκαν. Τέλος, από το ερωτηματολόγιο που δόθηκε, προέκυψαν ευρήματα σχετικά με τη συχνότητα και την ώρα που προσεύχονται τα παιδιά και για το αν θεωρούν «Θεούς», το Χριστό και την Μαρία.

3.1.1 Η μορφή του Θεού.

Στον πίνακα 3.1.1, εμφανίζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά των παιδιών που απέδωσαν το Θεό με ανθρώπινη ή συμβολική μορφή. Για τα περισσότερα παιδιά, ο Θεός έχει ανθρώπινη μορφή και χαρακτηριστικά, αν και υπήρξαν 3 σχέδια (βλ.

σχέδια 1, 2, 3) στα οποία η μορφή του Θεού, είναι συμβολική. Για παράδειγμα, ένα αγόρι 12 χρονών έχει σχεδιάσει τα βέλη μιας πυξίδας, αστέρια και από τη μια πλευρά το φεγγάρι και από την άλλη τον ήλιο. Όπως ανέφερε, ο Θεός είναι το διάστημα και είναι άπειρος και για αυτό το λόγο δεν τον σχεδίασε με ανθρώπινη μορφή. Παράλληλα, ένα κορίτσι 13 ετών, προσέγγισε τη μορφή του Θεού συμβολικά, σχεδιάζοντας έναν υπεράνθρωπο, έναν ολυμπιονίκη και ένα μικρόφωνο με μία κιθάρα όπου συμβολίζουν τη μουσική. Στην περιγραφή της για το σχέδιο που δημιούργησε, έγραψε πως ο Θεός για αυτήν είναι ο συνδυασμός των τριών αυτών πραγμάτων. Τα παιδιά που σχεδίασαν μια συμβολική αναπαράσταση ήταν μεγαλύτερης ηλικίας, δηλαδή 11 ετών και άνω. Το 91.4% των παιδιών απέδωσε ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά στο Θεό, και μάλιστα το 14.3% προσέθεσε γενειάδα, όπως φαίνεται και στο σχέδιο 4. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το γεγονός, ότι κάποια παιδιά επέλεξαν να σχεδιάσουν τον Θεό σαν άγγελο με φτερά, παρόλα αυτά με ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο 5, όπου ένα παιδί ηλικίας 13 ετών σχεδίασε το Θεό, με έναν λευκό μανδύα και φτερά (Πίνακας 3.1.2). Όσον αφορά το φύλο του Θεού, όπως και είχε προβλεφθεί δεν υπήρξε κανένα σχέδιο στο οποίο ο Θεός να είναι γυναίκα. Αυτό όμως που προκάλεσε εντύπωση, είναι ότι στα ερωτηματολόγια το 57.1% των συμμετεχόντων, θεώρησε την Μαρία, ως Θεό.

Πίνακας 3.1.1

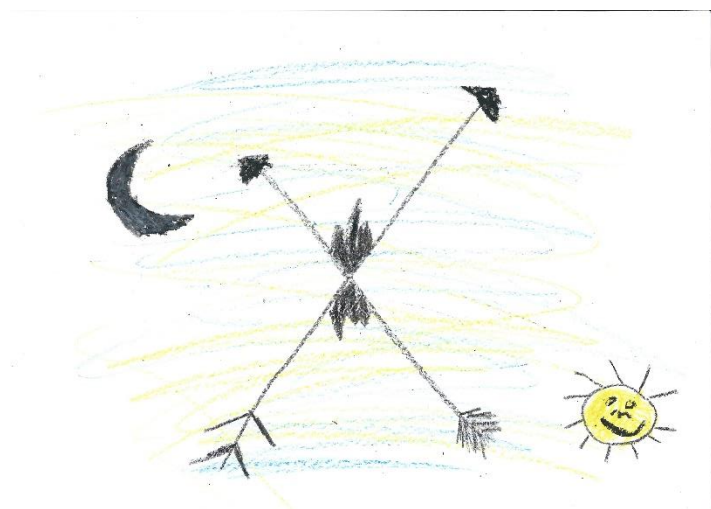
Συχνότητες και ποσοστά παιδιών που επέλεξαν συμβολική και ανθρωποκεντρική αναπαράσταση.

		<i>Συχνότητα</i>	<i>Ποσοστά (%)</i>
<i>Συμβολική Αναπαράσταση</i>	Ναι	3	8.6
	Όχι	32	91.4
<i>Ανθρωποκεντρική Αναπαράσταση</i>	Ναι	33	94.3
	Όχι	2	5.7

Πίνακας 3.1.2

Συχνότητες και ποσοστά παιδιών που χρησιμοποίησαν φτερά και γενειάδα.

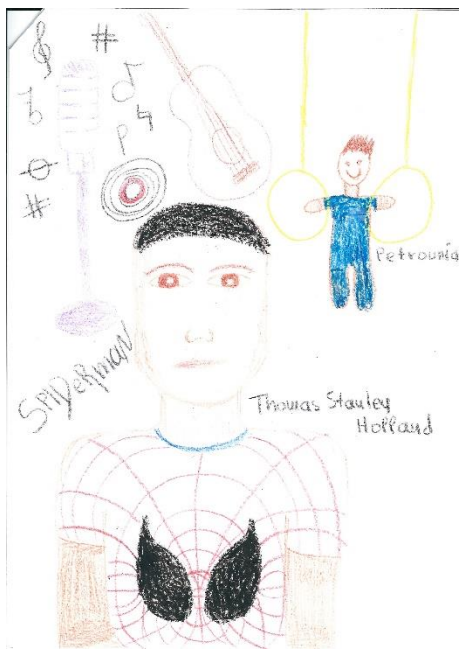
		<i>Συχνότητα</i>	<i>Ποσοστά (%)</i>
<i>Φτερά</i>	Ναι	3	8.6
	Όχι	32	91.4
<i>Γενειάδα</i>	Ναι	5	14.3
	Όχι	30	85.7

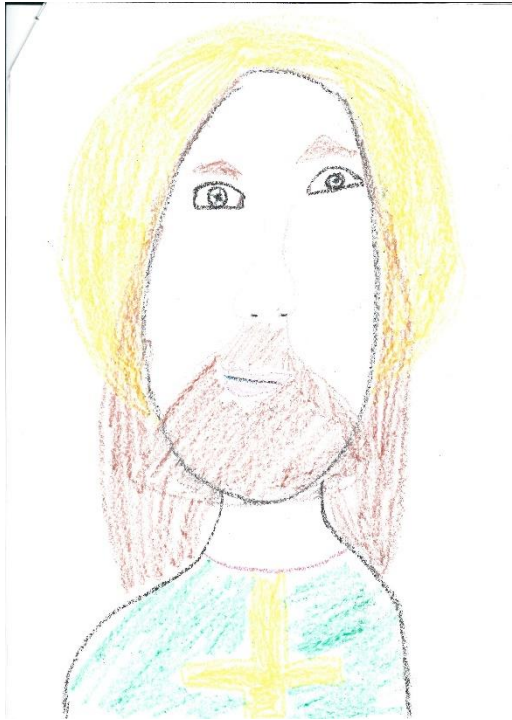
Σχέδιο 1. Σχέδιο δωδεκάχρονου αγοριού, που αποτελεί μια συμβολική αναπαράσταση του Θεού.

Σχέδιο 2. Σχέδιο δεκατριάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει τις διαφορετικές θρησκείες, που κατά βάση πιστεύουν στον ίδιο Θεό.

Σχέδιο 3. Σχέδιο δεκατριάχρονου κοριτσιού, συμβολικής αναπαράστασης του Θεού ο οποίος είναι ο συνδυασμός τριών παραγόντων.

Σχέδιο 4. Σχέδιο οκτάχρονου κοριτσιού, όπου ο Θεός έχει ανθρώπινη μορφή και γενειάδα.

Σχέδιο 5. Σχέδιο δεκατριάχρονου αγοριού, όπου ο Θεός απεικονίζεται να έχει ανθρώπινη μορφή και φτερά.

3.1.2 Το μέρος που ζει ο Θεός.

Στον πίνακα 3.1.3, παρουσιάζονται σε συχνότητες και ποσοστά το μέρος που βρίσκεται ο Θεός, με βάση τα σχέδια των παιδιών. Από τα σχέδια των παιδιών, φαίνεται ότι ένα 20% φαντάζετε το Θεό να βρίσκεται στη γη, κάποιες φορές περιτριγυρισμένος από φυτά και από λουλούδια. Στο σχέδιο 6, απεικονίζεται ο Θεός με έναν κίτρινο χιτώνα, να πατάει στο γρασίδι και γύρω του να υπάρχουν λουλούδια. Ακόμη, το παιδί έχει ζωγραφίσει τον ουρανό και τον ήλιο.

Από την άλλη, το 25.7% των παιδιών έχει σχεδιάσει τον Θεό να βρίσκεται ψηλά στον ουρανό ανάμεσα σε σύννεφα. Για παράδειγμα, στο σχέδιο 7 στη μέση βρίσκεται ένας άγγελος πάνω στα σύννεφα, ανάμεσα από το φεγγάρι και από τον ήλιο, ενώ το παιδί αναφέρει πως είναι ο πρώτος και μεγαλύτερος άγγελος. Επιπλέον, στο σχέδιο 1, ο Θεός που όμως δεν έχει σχεδιαστεί με ανθρώπινη μορφή, είναι το διάστημα, συνεπώς και σε αυτήν την περίπτωση δεν βρίσκεται στη γη.

Συγκεντρωτικά, υπήρξαν σχέδια που απεικόνιζαν τον Θεό να ζει κάτω στη γη όπως και στον ουρανό, χωρίς όμως να είναι κάποιο από τα δύο το επικρατέστερο. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί, πως σε τρία σχέδια ο Θεός ήταν ελαφρώς ανυψωμένος από το έδαφος χωρίς τα πόδια του να ακουμπούν στο έδαφος όπως στα σχέδιο 8.

Σχέδιο 6. Στο σχέδιο απεικονίζεται ο Θεός που βρίσκεται κάτω στη γη σε ένα μέρος με λουλούδια.

Σχέδιο 7. Σχέδιο δεκατριάχρονου κοριτσιού που αναπαριστά το Θεό να ζει στον ουρανό ανάμεσα από το φεγγάρι και τον ήλιο.

Πίνακας 3.1.3

Συχνότητες και ποσοστά παιδιών που απεικόνισαν την τοποθεσία του Θεού

		<i>Συχνότητα</i>	<i>Ποσοστά (%)</i>
<i>Γη</i>	Ναι	7	20
	Όχι	28	80
<i>Ουρανός/ Διάστημα</i>	Ναι	9	25.7
	Όχι	26	74.3

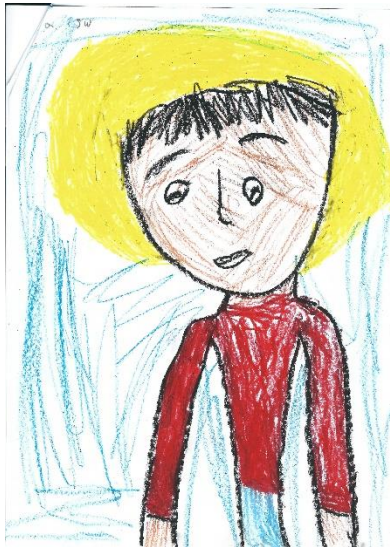
3.1.3 Τα συναισθήματα του Θεού

Στον πίνακα 3.1.4, εμφανίζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά των παιδιών που απέδωσαν τη συναισθηματική διάθεση του Θεού. Η ανάλυση έδειξε πως η πλειοψηφία των σχεδίων, απεικόνιζε, έναν χαρούμενο Θεό, δηλαδή το πρόσωπο του Θεού είχε ανοιχτά διάπλατα τα μάτια και το στόμα σχημάτιζε καμπύλη προς τα πάνω (σχέδιο 8). Από την άλλη μεριά, το 11,5% των παιδιών ζωγράφισε ένα Θεό λυπημένο ή νευριασμένο. Πιο συγκεκριμένα, στα σχέδια αυτά τα μάτια κοιτούσαν προς τα κάτω όπως και η καμπύλη του στόματος, όπως για παράδειγμα το σχέδιο 9, στο οποίο η εικόνα του Θεού φαίνεται λυπημένη. Από την ανάλυση προέκυψε, ότι υπήρξαν σχέδια στα οποία δεν ήταν ξεκάθαρη η συναισθηματική διάθεση του Θεού, δηλαδή δεν ήταν

ευδιάκριτο από τα χαρακτηριστικά του προσώπου και από την στάση του σώματος αν ο Θεός ήταν χαρούμενος ή λυπημένος (Πίνακας 3.1.3).

Σχέδιο 8. Σχέδιο δεκάχρονου κοριτσιού που παρουσιάζει έναν χαρούμενο Θεό και ελαφρώς ανυψωμένο από τη γη.

Σχέδιο 9. Σχέδιο επτάχρονου αγοριού που αναπαριστά έναν στεναχωρημένο Θεό.

Πίνακας 3.1.4

Ποσοστά και συχνότητες παιδιών ανά κατηγορία αποδιδόμενης συναισθηματικής διάθεσης.

	Χωρίς συναίσθημα	Χαρούμενος	Λυπημένος/ Θυμωμένος
Ποσοστό (%)	31.4	57.1	11.5
Συχνότητα	11	20	4

3.1.4 Η χρήση χριστιανικών συμβόλων στα σχέδια.

Υπήρξε μια ευρεία χρήση χριστιανικών συμβόλων από τα παιδιά στα σχεδιαστικά τους έργα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.1.5, στα χριστιανικά σύμβολα περιλαμβάνονται ο μανδύας, η ράβδος/μπαστούνι, ο σταυρός, η βίβλος και το φωτοστέφανο. Πιο συγκεκριμένα, το 60% των παιδιών επέλεξε να ζωγραφίσει το φωτοστέφανο είτε πάνω από το κεφάλι του Θεού όπως στο σχέδιο 7 είτε γύρω από το κεφάλι όπως στο σχέδιο 9.

Το επόμενο σύμβολο που χρησιμοποιήθηκε με μεγαλύτερη συχνότητα, ήταν ο μανδύας, δηλαδή ένα ριχτό μονοκόμματο ρούχο, το οποίο ζωγράφησε το 42.9% των παιδιών. Σε μικρότερη συχνότητα, εμφανίστηκε το σύμβολο του σταυρού είτε ζωγραφισμένο πάνω στα ρούχα του Θεού, όπως στο σχέδιο 4, είτε στο χέρι του, όπως στο σχέδιο 10.

Όσον αφορά τη ράβδο, χρησιμοποιήθηκε από έξι παιδιά. Σε μία περίπτωση περιγράφεται ως γκλίτσα, όπως αυτές που έχουν οι βοσκοί (σχέδιο 11). Μόνο 2 παιδιά ζωγράρισαν τη βίβλο στα σχέδιά τους, ως ένα απλό βιβλίο που βρίσκεται στα χέρια του Θεού.

Συμπερασματικά, οκτώ παιδιά δεν χρησιμοποίησαν κανένα από τα παραπάνω χριστιανικά σύμβολα ενώ στα σχέδια υπήρξαν και συνδυασμοί τους. Όπως υπέδειξε η ανάλυση των αποτελεσμάτων, 10 παιδιά χρησιμοποίησαν ένα σύμβολο, 9 παιδιά χρησιμοποίησαν δύο σύμβολα και 8 παιδιά τρία (Πίνακας 3.1.5).

Σχέδιο 10. Σχέδιο δωδεκάχρονου κοριτσιού, που απεικονίζει το Θεό να κρατάει στο χέρι του ένα σταυρό.

Σχέδιο 11. Σχέδιο εννιάχρονου κοριτσιού, που αναπαριστά έναν Θεό μεγάλης ηλικίας με «γκλίτσα» και φωτοστέφανο.

Πίνακας 3.1.5

Ποσοστά και συχνότητες παιδιών που χρησιμοποίησαν χριστιανικά σύμβολα.

		<i>Ποσοστό (%)</i>	<i>Συχνότητα</i>
<i>Φωτοστέφανο</i>	Ναι	60	21
	Όχι	40	14
<i>Μανδύας</i>	Ναι	42.9	15
	Όχι	57.1	20
<i>Σταυρός</i>	Ναι	22.9	8
	Όχι	77.1	27
<i>Ράβδος</i>	Ναι	82.9	29
	Όχι	17.1	6
<i>Βίβλος</i>	Ναι	5.7	2
	Όχι	94.3	33

3.2 Οι αντιλήψεις και οι πρακτικές των παιδιών όπως απορρέουν από τα ερωτηματολόγια.

Και τα 35 παιδιά απάντησαν στο ερωτηματολόγιο που τους δόθηκε. Από αυτά το 57.1% θα ζωγράφιζε τη Μαρία αν του έλεγαν τη λέξη Θεός, ενώ το 85.7% θα ζωγράφιζε το Χριστό. Επιπλέον, η ανάλυση των απαντήσεων στο ερωτηματολόγιο έδειξε ότι τα περισσότερα παιδιά προσεύχονται στην καθημερινότητα τους, με το μεγαλύτερο ποσοστό να προσεύχεται πριν τον ύπνο (Πίνακας 3.2.1). Ένα αγόρι 12.9 χρονών, μάλιστα, έδωσε την απάντηση ότι προσεύχεται πριν γράψει διαγώνισμα. Τέλος, για τα μέρος που πιστεύουν ότι ζει ο Θεός, το 54.3% απάντησε ότι ο Θεός βρίσκεται παντού, ενώ το 5.7% απάντησε ότι δεν ξέρει (Πίνακας 3.2.2).

Πίνακας 3.2.1

Ποσοστά και συχνότητες απαντήσεων που αφορούν τις πρακτικές προσευχής.

		<i>Ποσοστό (%)</i>	<i>Συχνότητα</i>
<i>Προσευχή</i>	<i>Ναι</i>	82.9	29
	<i>Όχι</i>	17.1	6
<i>Πρωινή Προσευχή</i>	<i>Ναι</i>	17.1	6
	<i>Όχι</i>	82.9	29
<i>Μεσημεριανή Προσευχή</i>	<i>Ναι</i>	22.9	8
	<i>Όχι</i>	77.1	27
<i>Βραδινή Προσευχή</i>	<i>Ναι</i>	74.3	26
	<i>Όχι</i>	25.7	9

Πίνακας 3.2.2

Ποσοστά και συχνότητες απαντήσεων που αφορούν στην τοποθεσία του Θεού.

	<i>Ποσοστό (%)</i>	<i>Συχνότητα</i>
<i>Παντού</i>	54.3	19
<i>Ουρανός</i>	31.4	11
<i>Μέσα μου</i>	8.6	3
<i>Δεν ξέρω</i>	5.7	2

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

4.1. Συζήτηση

Σκοπός της παρούσας έρευνας, ήταν να διερευνηθούν οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του Θεού από τα παιδιά και η συναισθηματική διάθεση που του αποδίδουν. Στο κεφάλαιο της συζήτησης, θα γίνει μια γενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων της έρευνας, θα αναφερθούν τυχόν περιορισμοί της, όπως και προτάσεις για μελλοντική διερεύνηση του θέματος.

4.2 Γενική αποτίμηση της έρευνας.

Όπως έχουν δείξει και προηγούμενες έρευνες που έχουν γίνει κυρίως στο εξωτερικό (Eshelman et al., 1999 . Ladd et al., 1998), κατά κύριο λόγο οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών για τον Θεό απεικονίζουν μία ανδρική φιγούρα, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την παρούσα έρευνα αφού δεν υπήρξε κανένα σχέδιο στο οποίο ο Θεός είναι θηλυκού γένους. Παρόλα αυτά, στα ερωτηματολόγια, που δόθηκαν στα παιδιά, αρκετά έχουν επιλέξει ότι και η Μαρία θα μπορούσε να είναι Θεός εκτός από τον Χρηστό, υποδηλώνοντας έτσι πως ο Θεός μπορεί να έχει και γυναικεία μορφή. Ακόμη, όσον αφορά την υλική ή άυλη φύση του Θεού, η ανθρώπινη μορφή κυριαρχούσε της συμβολικής, κάτι που ήταν αναμενόμενο με βάση κάποιες προηγούμενες έρευνες (Barrett & Richert, 2003. Μακρής & Πνευματικός, 2011. Ladd et al., 1998). Η μορφή του Θεού, για ελάχιστα παιδιά έχει φτερά ή γενειάδα, καθώς τα περισσότερα παιδιά τον σχεδίασαν χωρίς να προσθέσουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Από την άλλη, συμβολικές αναπαραστάσεις έγιναν από τα μεγαλύτερα παιδιά και όχι από τα μικρότερα, αλλά το μέγεθος του δείγματος είναι αρκετά μικρό ώστε το εύρημα αυτό να είναι γενικεύσιμο. Τα παιδιά, που αποτύπωσαν το Θεό με συμβολικό τρόπο, έκαναν αναφορά σε ένα Θεό που βρίσκεται παντού, δηλαδή είναι πανταχού παρών (Barrett &

Richert, 2003). Ενώ, κάποια από τα παιδιά που τον σχεδίασαν με ανθρώπινη μορφή, σχολίασαν ότι δεν ξέρουν ακριβώς πως μπορεί να μοιάζει ο Θεός και σε μία περίπτωση ένα αγόρι επικαλέστηκε, από τις γνώσεις που απέκτησε στο μάθημα των θρησκευτικών, ότι σαν άνθρωποι μπορούμε να γνωρίζουμε πως μοιάζει ο Θεός.

Όσον αφορά τα ευρήματα για τα συναισθήματα του Θεού, προέκυψαν τρεις κατηγορίες (χαρά, λύπη/θυμός, χωρίς συναίσθημα), με τα παιδιά να επιλέγουν κατά κύριο λόγο τον χαρούμενο Θεό, κάτι που ενδεχομένως αναδεικνύει ότι τα παιδιά τον θεωρούν κοντά σε αυτά. Μία ήταν μόνο η περίπτωση που ο Θεός ήταν θυμωμένος, με τη μορφή ενός υπέρ ήρωα. Στις επεξηγήσεις των παιδιών, πίσω από τις ζωγραφιές, λίγα ήταν τα παιδιά που ανέφεραν το συναίσθημα του Θεού που έχουν ζωγραφίσει και αυτές αφορούσαν τον Θεό που είναι χαρούμενος. Παράλληλα, έγινε χρήση χριστιανικών συμβόλων) από αρκετά παιδιά με ελάχιστα να μην χρησιμοποιούν κανένα. Κατά κύριο λόγο, χρησιμοποιήθηκε το φωτοστέφανο, κάτι που επιβεβαιώνεται και από άλλες έρευνες που έχουν γίνει (Konyushkova et al., 2014). Η διευρυμένη χρήση των χριστιανικών συμβόλων δικαιολογείται και από το γεγονός, πως η πλειοψηφία των παιδιών έχει επισκεφτεί την εκκλησία και άρα έχουν επηρεαστεί από εικονογραφίες της ορθόδοξης πίστης (Pittis, 1977). Όσον αφορά τη συχνότητα χρήσης των χριστιανικών συμβόλων από συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα ή φύλο, δεν έγινε σχετικός έλεγχος λόγω του ότι το δείγμα είναι μικρό αλλά και ανόμοιο, και άρα δεν μπορεί να γίνει κάποια σύγκριση σε αντίθεση με προηγούμενες έρευνες που είχαν μεγαλύτερο εύρος ηλικιών (Ladd et al., 1998).

Τέλος, οι αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με τη τοποθεσία στην οποία βρίσκεται ο Θεός φαίνεται να διαφοροποιούνται ανάμεσα στα ερωτηματολόγια και στα σχέδια. Κι ενώ στη σχετική ερώτηση τα παιδιά τοποθετούν το Θεό στον ουρανό, στα σχέδιά τους δεν είναι τόσο ξεκάθαρο το που ζει, καθώς πολλά παιδιά σχεδίασαν είτε

μόνο μια μορφή είτε το πρόσωπο και τους ώμους. Παρόλα αυτά, φαίνεται πως κυριαρχεί η άποψη ότι ο Θεός ζει στον ουρανό (Μακρής & Πνευματικός, 2011. Πνευματικός, 2002), ενώ μικρότερος αριθμός παιδιών τοποθετεί το Θεό στη γη. Στην παρούσα έρευνα, δεν φάνηκε να είναι ξεκάθαρο μόνο από το σχέδιο η τοποθεσία που βρίσκεται ο Θεός, καθώς η συμβολή του ερωτηματολογίου ήταν σημαντική για να διεξαχθούν τα πορίσματα με ακρίβεια.

4.3 Περιορισμοί της έρευνας.

Στη συγκεκριμένη έρευνα, υπήρξαν αρκετοί περιορισμοί όσον αφορά στη διεκπεραίωση της. Αρχικά, υπήρξε δυσκολία στην εύρεση δείγματος, καθώς η απροθυμία των εκπαιδευτικών μονάδων να συμμετάσχουν, οδήγησε σε βολική δειγματοληψία πάντα με τη σύμφωνη γνώμη των γονέων. Ως εκ τούτου, δεν ήταν δυνατόν να είναι ισάριθμα τα αγόρια με τα κορίτσια. Ο αριθμός των κοριτσιών είναι αρκετά μεγαλύτερος από αυτόν των αγοριών, γεγονός που δεν επέτρεψε συγκρίσεις μεταξύ φύλων. Επίσης, δεν κατέστη δυνατόν να δημιουργηθούν ηλικιακές ομάδες, ώστε στη συνέχεια να διερευνηθεί το εάν και πώς αλλάζουν οι αναπαραστάσεις του Θεού με την ηλικία. Επιπρόσθετα, ο χώρος στον οποίον διεξαγόταν η έρευνα δεν ήταν κοινός για όλα τα παιδιά, αφού κάποια εξετάστηκαν σπίτι τους και κάποια άλλα στο σπίτι της ερευνήτριας. Ακόμη, το γεγονός ότι στην Ελληνική γλώσσα μπορεί να γίνει αναφορά μόνο σε Θεό αρσενικού γένους, μάλλον προδιαθέτει από την αρχή τα παιδιά στην επιλογή του φύλου καθιστώντας αρκετά δύσκολο να σχεδιαστεί από τα παιδιά κάτι διαφορετικό. Επομένως, ίσως η επιλογή του φύλου από τα παιδιά δεν ήταν πολλές φορές επιλογή δική τους. Τέλος, κάποια σχέδια μοιάζουν μεταξύ τους και αυτό μπορεί να αποδοθεί στο ότι αλληλοεπηρεάστηκαν παρά την οδηγία που τους δόθηκε να μην επηρεαστούν από τους διπλανούς τους.

4.4 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

Η παρούσα έρευνα στόχευσε στο να διερευνήσει τη μορφή που δίνουν τα παιδιά στο Θεό, τα συναισθήματα που του αποδίδουν και στα χριστιανικά σύμβολα που υπάρχουν στα σχέδια. Βέβαια, από τα αποτελέσματα φαίνεται να υπάρχουν πτυχές που θα μπορούσαν να διερευνηθούν μελλοντικά. Πρώτα απ' όλα, κάποια από τα σχέδια των παιδιών, φαίνονται εμπνευσμένα από τις αγιογραφίες που συναντώνται στις ορθόδοξες εκκλησίες, ίσως σε μια μελλοντική έρευνα να γινόταν μια ανάλογη διερεύνηση σε παιδιά που πάνε κατηχητικό ή συχνά στην εκκλησία.

Παράλληλα, ενώ στα ερωτηματολόγια τα περισσότερα παιδιά, θεωρούσαν την Μαρία ως Θεό, δεν υπήρξε κάποιο σχέδιο που να απεικόνιζε γυναίκα Θεό ή τουλάχιστον να το διευκρινίζουν τα παιδιά στην προφορική τους περιγραφή. Για αυτό το λόγο, σε μελλοντική έρευνα θα μπορούσαν να διερευνηθούν οι παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή αυτή των παιδιών .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμέτ, Γ., Ραΐμ, Φ., Σουλεϊμάν Χασάν Ογλού, Σ. (2017). *Η κατανόηση των παιδιών για τον ανθρώπινο και υπερανθρώπινο νου: Μια διαπολιτισμική μελέτη* (Πτυχιακή εργασία). Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ανακτήθηκε από <http://dx.doi.org/10.26257/heal.duth.6803>

Barrett, J. L., & Richert, R. (2003). Anthropomorphism or Preparedness? Exploring Children's God concepts. *Religious and Spiritual Development: Special Issue*, 44(3), 200-312.

Bayne, H. B., & Tylsova, M. (2019). Understanding and Incorporating God Representations Within Counseling. *Counseling and Values*, 64, 148-167.

Bonoti, F., & Misailidi, P. (2015). Social Emotions in Children's Human Figure Drawings: Drawing Shame, Pride and Jealousy. *Infant Child Development*, 24(6), 661-672.

Cox Vaden, V., & Woolley, J. D. (2011). Does God Make It Real? Children's Belief in Religious Stories From the Judeo-Christian Tradition. *Child Development*, 82(4), 110-1135.

Cox, M. V., & Maureen, V. (2005). *The Pictorial World Of the Child*, Cambridge: Cambridge University Press.

De Roos, S. A. (2006). Young Children's God Concepts: Influences of Attachment and Religious Socialization In a Family and School content. *Religious Education*, 101(1), 84-103.

De Roos, S.A. , Iedema, J., & Miedema, S. (2004). Influence of Maternal Denomination, God Concepts, and Child-Rearing Practices on Young Children's God Concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(4), 519–535.

De Roos, S. A. , Iedema, J., & Miedema, S. (2001). Young Children's Descriptions of God conception and religious denomination of schools. *Journal of Beliefs & Values*, 22(1), 19-30.

Dessart, G. (2019). A Multidimensional Approach to Children's Drawings of God in French-Speaking Switzerland: A Developmental and Socio-Cultural Account. (Unpublished doctoral thesis). University of Lausanne, Lausanne, Switzerland.

Ebrahimi, E., & Firoozi, A. F. (2019). The impact of parenting style and perceived childhood attachment on children's concept of god. *Iranian Journal of Psychiatry and Behavior Sciences*, 13(1), :e1579. [doi: 10.5812/ijpbs.1579](https://doi.org/10.5812/ijpbs.1579).

Eshelman, A. K., Dickie, I. R., Merasco, D. M., Shepard, A., & Johnson, M. (1999). Mother God, Father God: Children's Perceptions of God's Distance. *The international Journal for the Psychology of Religion*, 9(2), 139-146.

Feldman, S. R. (2009). *Εξελικτική ψυχολογία: Δια Βίου Ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Heiphetz, L., Lane, I. D., Waytz, A., & Young, L. L. (2018), My mind, your mind and God's mind: how children and adults coneive of different. *British Journal of Developmental Psychology*, 36, 467–481.

Heiphetz, L., Lane, I. D., Waytz, A., & Young, L. L. (2016). How children and adults represent God's mind. *Cognitive Science*, 40(1), 121-144.

Heiphetz, L., Spelke, E. S., & Young, L. L. (2015). In the name of God: How children and adults judge agents who act for religious versus secular reasons. *Cognition*, *144*, 134-149.

Jolley, R. P. (2018) *Παιδί και Εικόνα: Σχεδίαση και κατανόηση*. Αθήνα: Τόπος.

Knight N., Sousa P., Barrett J. L., & Atran S. (2004). Children's attributions of beliefs to humans and God: Crosscultural evidence. *Cognitive Science*. *28*, 117-126.

Konyushkova, K., Arvanitopoulos, N., Robert, Z. D., Brandt, P. Y., & Susstrunk, S. (2014), God(s) Know(s) Developmental and Cross-Cultural Patterns in Children Drawings. *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, *2*(3), 1-20.

Ladd, K. L., McIntosh, D. N., & Spilka, B. (1998). Children's God Concepts: Influences of Denomination, Age, and Gender. *The International Journal for the Psychology of Religion*, *8*(1), 49-65.

Lane, J. D., Wellman, H. M., & Evans, E. M. (2012). Sociocultural Input Facilitates Children's Developing Understanding of Extraordinary Minds. *Child Development*, *83*(3), 1007-1021.

Lane, J. D., Wellman, H. M., & Evans, E. M. (2010). Children's Understanding of Ordinary and Extraordinary Minds, *Child Development*, *81*(5), 1475-1489.

Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών*. Αθήνα: Gutenberg.

Misailidi, M., & Bonoti, B. (2014). Children's expressive drawing strategies: the effects of mood, age and topic. *Early Child Development and Care*, *184*(6), 882-896.

Morlguchl, Y., Takahashi, H., Nakamata, T., & Todo, N. (2019). Mind perception of God in Japanese children. *The International Journal of Psychology*, 54(4), 557-562.

Nyhof, M. A., & Johnson, C. N., (2017). Is God just big person? Children's conceptions of God across cultures and religious traditions. *British Journal of Developmental Psychology*, 35, 60-75.

Picard, D., Brechet, C., & Baldy, R. (2007). Expressive strategies in drawing are related to age and topic. *Journal of Nonverbal Behavior*, 31, 243-247.

Pittis, V. P., (1977). Drawing pictures of God. *Learning for Living*, 16(3), 123-129.

Pneumatikos, D. (2002). Conceptual changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The case of the house where God lives. *Educational Psychology*, 22(1), 93-102.

Thomas, G., & Silk, L. (2000). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Richert, R. A., & Barrett, J. L., (2005). Do You See What I See? Young Children's Assumptions About God's Perceptual Abilities. *Journal for the Psychology of Religion*, 15(4), 283- 295.

Πνευματικός Δ., & Μακρής, Ν., (2011). Η έννοια του Θεού: εννοιολογική αλλαγή και νοητική μοντέλα παιδιών και εφήβων. *Ψυχολογία*, 18(1), 1-9.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ερωτηματολόγιο

Ερωτηματολόγιο

1) Είσαι;

Α) Χριστιανός Ορθόδοξος ☐	ΣΤ) Εβραίος ☐
Β) Καθολικός ☐	Η) Άθεος (χωρίς θρησκεία) ☐
Γ) Προτεστάντης ☐	Θ) Δεν ξέρω ☐
Δ) Μουσουλμάνος ☐	Ι) Άλλο ☐
Ε) Βουδιστής ☐	

2) Έχεις πάει ποτέ.....

Εάν ναι, πότε ήταν η τελευταία φορά; Ποιος είναι ο λόγος;

- Α) σε εκκλησία **ΝΑΙ/ΟΧΙ**
- Β) σε τζαμί **ΝΑΙ/ΟΧΙ**
- Γ) σε συναγωγή **ΝΑΙ/ΟΧΙ**
- Δ) Άλλο

3) Αν σου έλεγα τη λέξη «Θεός» τι θα μπορούσες να ζωγραφίσεις;

Α) τον Ιησού ΝΑΙ/ΟΧΙ	Δ) τον Αλλάχ ΝΑΙ/ΟΧΙ
Β) τη Μαρία ΝΑΙ/ΟΧΙ	Ε) το Βούδα ΝΑΙ/ΟΧΙ
Γ) τον Μωάμεθ ΝΑΙ/ΟΧΙ	

4) Προσεύχεσαι στο σπίτι; **ΝΑΙ/ΟΧΙ**

Εάν ναι, πότε;

Α) πριν το φαγητό ☐	Γ) όταν ξυπνάς ☐
Β) το βράδυ ☐	Δ) άλλο

5) Κατά τη γνώμη σου, πού βρίσκεται ο Θεός;

Α) στον ουρανό	Ε) μέσα μου
Β) στη γη	ΣΤ) ο Θεός δεν υπάρχει
Γ) μέσα στον ήλιο	Ζ) δεν ξέρω
Δ) παντού	Η) Άλλού.....

Όνομα:

Ημερομηνία γέννησης (ημέρα/ μήνας/ χρόνος) :

Φύλο:

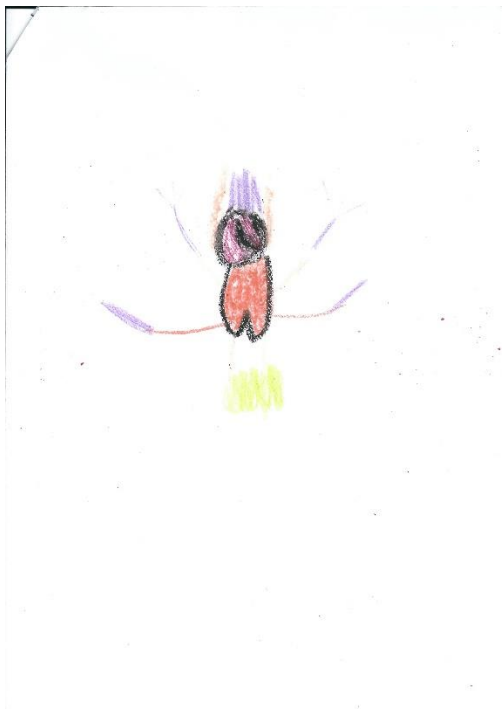
Ημερομηνία (ημέρα / μήνας/ χρόνος) :

Ενδεικτικά Σχέδια

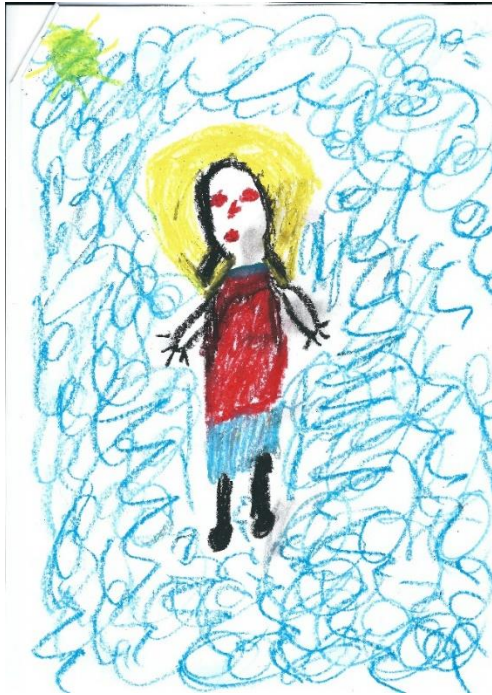
Σχέδια παιδιών (ηλικίας 4-8 ετών)

Σχέδιο 1. Σχέδιο πεντάχρονου κοριτσιού, που απεικονίζει τον Θεό (μεγάλος άνθρωπος) ανάμεσα σε ανθρώπους και σπίτια.

Σχέδιο 2. Σχέδιο πεντάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό, χωρίς να είναι εμφανής η έκφραση του προσώπου του.

Σχέδιο 3. Σχέδιο οκτάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με φωτοστέφανο και πίσω του υπάρχει ένα γαλάζιο φόντο και ένας ηλιος.

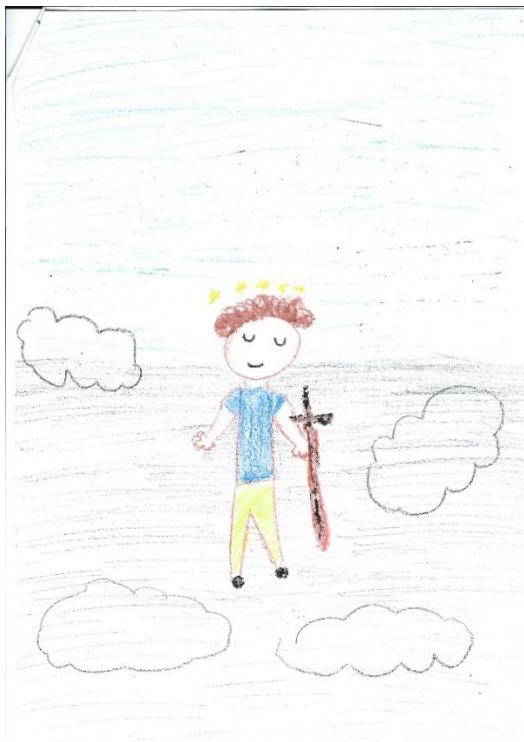

Σχέδιο 4. Σχέδιο οκτάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με γκρι γενειάδα, φωτοστέφανο και σταυρό.

Σχέδια παιδιών (ηλικίας 9- 11 ετών)

Σχέδιο 5. Σχέδιο εννιάχρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό με φωτοστέφανο και χρυσούς σταυρούς στη μπλούζα.

Σχέδιο 6. Σχέδιο δεκάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό να βρίσκεται πάνω στον ουρανό να έχει αστέρια πάνω από το κεφάλια και μια ράβδο με ένα σταυρό.

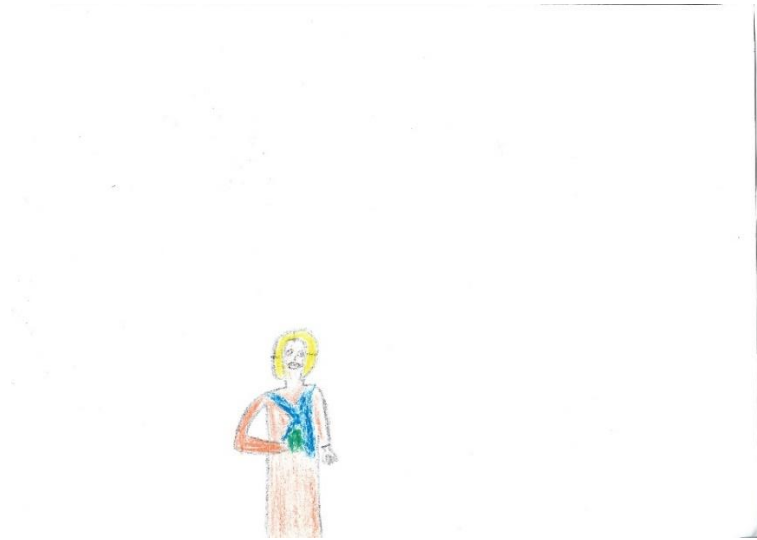

Σχέδιο 7. Σχέδιο δεκάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό σε έναν κύκλο οπού επικρατεί μέρα ενώ έξω από αυτόν επικρατεί νύχτα.

Σχέδιο 8. Σχέδιο εντεκάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με μακριά μαλλιά και μπλε μάτια.

Σχέδια παιδιών (ηλικίας 12-14 ετών)

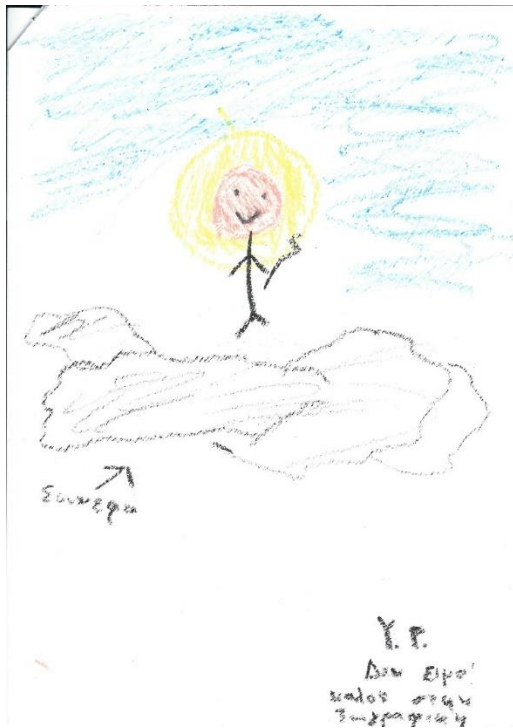
Σχέδιο 9. Σχέδιο δωδεκάχρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό με εκκλησιαστική φορεσιά να κρατάει το Ευαγγέλιο.

Σχέδιο 10. Σχέδιο δωδεκάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό να αιωρείται, φοράει λευκό μανδύα, έχει φωτοστέφανο και κρατάει τρίαινα.

Σχέδιο 11. Σχέδιο δεκατριάχρονου κοριτσιού που απεικονίζει το Θεό με φωτοστέφανο και μακριά μαλλιά.

Σχέδιο 12. Σχέδιο δεκατριάχρονου αγοριού που απεικονίζει το Θεό πάνω στα σύννεφα να φοράει φωτοστέφανο να κρατάει μια ράβδο. Πάνω στη ζωγραφιά έχει κάνει υποσημειώσεις.